

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD

ETT KVINNLIKT KULTURARV BAKOM STÄNGDA DÖRRAR

Kök i svenska bostäder 1850-2017

Linnea Robb

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen med huvudområdet kulturvård med inriktning mot bebyggelseantikvarisk verksamhet, 2017

Kandidatuppsats, 15 hp

2017:12

ETT KVINNLIGT KULTURARV BAKOM STÄNGDA DÖRRAR
Kök i svenska bostäder 1850-2017

Linnea Robb

Handledare: Charlotta Hanner Nordstrand

Examensarbete 15 hp
Bebyggelseantikvariskt program, 180 hp

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
Department of Conservation
P.O. Box 130
SE-405 30 Göteborg, Sweden

<http://www.conservation.gu.se>
Fax +46 31 786 4703
Tel +46 31 786 0000

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2017

By: Linnea Robb
Mentor: Charlotta Hanner Nordstrand

The untold cultural heritage of women: Kitchens in Swedish households 1850-2017

ABSTRACT

The purpose of this study is to investigate the connection between the development of the Swedish household kitchen and its social status and the status of women from 1850 until today. This will be made possible by a thorough literature search and analysis and also through analyzing photos and advertisements from different time periods.

The study has resulted in an understanding of the social development of the Swedish household kitchens. It has transformed from a room for the lower classes and women to the most important room in the home, where the most money and resources are allocated. The results also shows the relationship between the social factors and the physical attributes of the kitchen, such as where in the home it is placed and how the layout has changed. The gender perspective of the room has also been brought to light by the research of the social structure.

The conclusion of this study is that the development of the kitchen is tightly connected to the development of the society and the status of women. The development of the kitchen has both been effected by men and also to a great extent by women. Women of different times have all been highly engaged in improvements of the home and kitchen. Today the kitchen has evolved into being a measurement for status.

Title in original language: Ett kvinnligt kulturarv bakom stängda dörrar: Kök i svenska bostäder 1850-2017

Language of text: Swedish

Number of pages: 57

Keywords: Kitchen, Women, Interior, Household, Social Development, Cultural Heritage

ISSN 1101-3303

ISRN GU/KUV—17/12—SE

Innehållsförteckning

Definitioner	9
1. Inledning	11
1.1 Bakgrund.....	11
1.2 Forsknings- och kunskapsläge	11
1.3 Syfte.....	13
1.4 Målsättning.....	13
1.5 Problemformulering och frågeställningar.....	13
1.6 Avgränsningar	14
1.7 Metod	14
1.8 Teoretisk referensram och etik.....	14
1.8.1 Etiska överväganden.....	16
1.9 Källmaterial och källkritik.....	16
2. Kök i svenska bostäder	18
2.1 Kökets historia fram till 1850	18
2.2 1850-1890-tal	19
2.2.1 Samhället och den industriella revolutionen	19
2.2.2 Köket förändras.....	19
2.2.3 Planlösning	21
2.2.4 Maten	21
2.2.5 Livet i köket	22
2.2.6 Kvinnorörelsen.....	23
2.3 1900-1920-tal	24
2.3.1 Förändringar i samhället	24
2.3.2 Förändringar i köket.....	24
2.3.3 Utställda kök.....	26
2.3.4 Kvinnan börjar utveckla köken	28
2.4 1930-1950-tal	28
2.4.1 Folkhemmet	28
2.4.2 Sekundärkök.....	28
2.4.3 Det riktiga köket.....	30
2.4.4 Undersökningar i köket.....	31
2.4.5 Efter andra världskriget.....	33
2.4.6 Villaområden.....	35

2.5 1960-1970-tal	35
2.5.1 Tidigt 1960-tal.....	35
2.5.2 Miljonprogrammet och 1970-talet	36
2.5.3 IKEA - PAX.....	37
2.6 1980-2017.....	38
2.6.1 1980-tal.....	38
2.6.2 90-tal och mannens kök.....	40
2.6.3 IKEAs kök	41
2.6.4 Samtiden 2000-2017	42
2.6.5 Nya matvanor.....	44
2.6.6 Historisk stil	45
3. Diskussion och slutsatser.....	46
4. Sammanfattning.....	48
Illustrationsförteckning	51
Referenser.....	52

Definitioner

Kök - "Rum som är inrett för matlagning vanl. med spis, diskbänk, kylskåp" (Nationalencyklopedin, kök)

Stuga - "Det egentliga bostadsrummet, där man bl.a. åt och sov, i ett äldre lantligt bostadshus" (Nationalencyklopedin, stuga)

Överklass - "(ofta best. f.) den i ekonomiskt och socialt avseende bäst ställda delen av befolkningen i visst samhälle vanl. utan välbestämda gränser; mest i fråga om äldre förh." (Nationalencyklopedin, överklass)

Medelklass - "Sammanfattningen av samhällets sociala mellanskikt t.ex. de flesta tjänstemän, småföretagare, lärare m.fl." (Nationalencyklopedin, medelklass)

Underklass - "Mest best. f.) den i ekonomiskt och socialt avseende sämst ställda delen av befolkningen i visst samhälle." (Nationalencyklopedin, underklass)

Arbetarklass - "Samhällsklass som huvudsakligen består av personer som direkt producerar materiella nyttigheter vanl. exklusive jordbrukare." (Nationalencyklopedin, arbetarklass)

Hemmafru - "Gift kvinna som (för tillfället) inte utövar yrkesarbete utan i stället ägnar sig åt skötsel av hemmet." (Nationalencyklopedin, hemmafru)

Husmor - "1. gift kvinna betraktad som ansvarig för hemmet och hushållet. 2. person anställd för att ansvara för hushåll på större institution." (Nationalencyklopedin, husmor)

Jungfru - "Kvinna som yrkesmässigt sköter (större) hushåll." (Nationalencyklopedin, jungfru)

Piga - "Tjänsteflicka särsk. på lantgård e.d. men äv. i andra hushåll." (Nationalencyklopedin, piga)

Intersektionalitet - "Intersektionalitet, samhällsvetenskapligt begrepp som syftar till att synliggöra specifika situationer av förtryck som skapas i skärningspunkter för maktrelationer baserade på ras, kön och klass." (Nationalencyklopedin, intersektionalitet)

I-kök eller **rakt kök** - Ett kök där alla enheter finns på samma vägg. (Snidare 2004, ss. 171-172)

Parallellkök - Köket har köksskåp på två parallellställda väggar med 1,2 - 1,5m mellan skåpen. (Snidare 2004, ss. 171-172)

L-kök eller **vinkelkök** - Detta är ett kök där två av väggarna är klädda med skåp och enheter, dessa väggar är i 90 grader vinkel. (Snidare 2004, ss. 171-172)

U-kök - Köket har skåp och arbetsbänkar längs tre sidor, antingen längs väggarna eller så kan den ena arbetsbänken sticka ut i rummet, som en bar. Även kallat barkök. (Snidare 2004, ss. 171-172)

Kök med köksö - Köket kan ha vilken av de tidigare nämnda planlösningarna som helst. I samband med övriga enheter placeras en fristående enhet som inte är placerad mot en vägg. (Snidare 2004, ss. 171-172)

1. Inledning

1.1 Bakgrund

Denna uppsats är skriven inom ramen för Bebyggelseantikvariskt kandidatprogram på Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet. Uppsatsen behandlar de svenska hushållskökens utveckling från 1850 fram till idag, 2017. Uppsatsen redogör också för köket som en kvinnlig arbetsplats och kvinnans roll i bostaden och samhället under samma period.

Köken i de svenska hushållen har en central plats i våra bostäder och liv. Köket är en plats där vi lagar mat, arbetar, umgås och inte minst en plats där vi lever. Utvecklingen av köken följer vår sociala utveckling och visar tydligt vad Sverige, våra bostäder och de som levt i Sverige har genomgått. Det är en miljö som visar klasskillnader, samhällsutveckling och det har även varit kvinnans arbetsplats genom historien. Det är en plats som tydligt representerar synen på kvinnornas roll i samhället och situationen i hemmet visar utvecklingen av den kvinnliga kampen.

Genom byggnadens interiör kan vi se hur generationerna före oss levt och tänkt. Det är här vår historia är som mest läsbar och där både materiell men framför allt social historia går att tyda. Trots detta är det svårt att skydda interiörer och inredningar vilket ofta leder till att dessa går förlorade. Många historiska interiörer, såsom kök, finns inte kvar idag. Det är inte ovanligt att byggnader enbart är skyddade exteriört och att interiörerna är helt bortblåsta och moderniserade.

Jag har arbetat med att planera och sälja kök, badrum och kakel i några år vilket har väckt mitt intresse för just kök och dess utformning och ursprung. Jag har sett många interiörer som blåsts ut helt för att ge plats för nya moderna kök med de senaste trenderna. Många kunder som har ett kök som är från tidsperioden 1950-2000 ser inget värde i det de har, utan vill riva ut allt och slå ned väggar för att skapa ett ljus, fräscht kök med öppen planlösning. Det är också många kunder som bor i en äldre bostad men där köket renoverats och bytts ut under senare år som vill återskapa ett kök som har den stil som köket hade kunnat haft när byggnaden uppfördes. Med den gamla stilen vill de passa in alla dagens bekvämligheter och standarder.

1.2 Forsknings- och kunskapsläge

Ämnet kök är ett välutforskat ämne. Det finns mycket litteratur, både populärlitteratur och facklitteratur, som berör kök, bostäder och maktförhållanden i hemmet. Det finns även mängder av annan information såsom tidskrifter, tidningar, sociala medier, TV-program med mera som dagligen rapporterar om kök och de senaste trenderna. Material om dagens kök behandlar dock sällan sociala förhållanden i köket, olika samhällsstrukturer som påverkat dem eller några bakomliggande faktorer till dess planläggning. Om historiska kök finns det mycket mer forskning, troligtvis på grund av att med ett tidsperspektiv är det enklare att analysera olika trender och sociala påtryckningar som påverkat människor, byggnadstrender och politik. Dock finns det många kunskapsluckor inom köksområdet. Luckorna blir större längre fram i tiden, tills idag 2017, då det knappt finns någon information alls om annat än estetiska uttryck i köken. TV-programmet *Historieätarna* (2012-2016) som sänds på SVT, är en av få källor som behandlar nutidens kök. Programmet bidrar till att skapa ett större intresse och en större historisk förståelse för kök och de sociala

tendenser som formgett både kök och sociala normer idag, hos allmänheten. Annan forskning som är gjord på nutidens levnadssätt i köket är IKEAs *Köksrapport* (2011). Rapporten innehåller resultat från undersökningar genomförda av Kantar Sifo och YouGov, om hur svenskarna spenderar tid i köken, vad de gör där, vad de tycker om sina egna kök, hur de drömmer om att deras kök ska se ut samt en kort överblick över hur kökets utveckling sett ut i Sverige de senaste 100 åren. Här finns också frågor om framtidens kök som konsumenterna fått svara på. Stockholms stadsmuseum har också sammanställt information om historiska kök så att de som är intresserade eller står för en eventuell renovering ska kunna ta del av de olika decenniernas stilar. (Stockholm Stadsmuseum 2017)

Uve Snidares bok *Kök i Sverige* (2004) innehåller två kulturhistoriska kapitel som sammanfattar kökets utveckling och allt som hör därtill som till exempel samhällsfrågor och genus. Hennes text tar vid på 1800-talet då köken börjar genomgå mer påtagliga förändringar. Det är en av få böcker som behandlar förändringar ända fram till 2010-talet. Boken innehåller också detaljerade reportage om kök från diverse tider och hur de har utvecklats för att fungera med dagens levnadsstandard.

Agneta Ljungs bok *Köksliv* (1992) påminner om Snidares bok då den kort går in på kulturhistoria i hemmen och sedan har djupgående kapitel där diverse kök från olika tider besökts och där hon intervjuar ägare för att lära hur de använder sina kök. Bokens tidsspann sträcker sig från vikingatiden till 1990-tal.

En liknande bok som berör kökens utveckling från 1800-tal fram till idag, med fokus på åren 1910-2010, är den populärt hållna *Köket: Hemmets hjärta* (2013) av Marianne Larsson. Texten behandlar allt från matlagning till fysiska detaljer, relationer och maktförhållanden i köket under den berörda perioden. Likt *Kök i Sverige* och *Köksliv* är texten mycket övergripande och går inte in på djupet i sina resonemang eller förklaringar.

Det finns mycket att läsa om kök i litteratur som inte specifikt handlar om kök men som till exempel behandlar ämnet bostäder. Litteratur av detta slag finns i stor grad, de förklarar varför bostadssituationen ser ut som den gör och hur bostäder har utvecklats. Dock är det mer sällan som utvecklingen binds samman med köket eller maktförhållandet mellan man och kvinna i hemmet. Exempel på denna typ av litteratur är *Bostadsboken* (1985) utgiven av Sven Thiberg och Statens råd för byggnadsforskning och *1800-talets Stockholmsbostad: en studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen* av Birgit Gejvall-Seger (1988).

Litteratur som behandlar kvinnans roll i köket finns inte i någon större utsträckning. Även om många av ovannämnda verk innehåller beskrivningar av kvinnor i hemmiljöer finns det inte mycket litteratur som behandlar enbart kvinnan i köket till någon större bredd och framför allt inte samband mellan kvinnans och kökets utveckling. Margareta Gisselbergs (1985) avhandling *Att stå vid spisen och föda barn: om hushållsarbete som kvinnoarbete*, behandlar kvinnors hushållsarbete ur en vid synvinkel.

”Avhandlingen syftar i korthet till att söka förklara hushållsarbetets form, innehåll och omfattning i det svenska samhället, mot bakgrund av de ekonomiska, teknologiska och sociala förändringarna under 1900-talets industrialisering.” (Gisselberg 1985, s. 4-5)

Historie docenten Lisa Öberg skriver, i sin uppsats *Ett socialdemokratiskt dilemma : från hembiträdesfråga till pigdebatt* (1999), om hembiträdernas situation och dess relation till herrskapet. Dock behandlar den inte kök utan enbart de sociala förhållandet för tjänarinnorna.

I den litteratur som har kök som sitt huvudämne finns det stora luckor om sambandet mellan kvinnans roll i i köket och kökets utveckling. Det saknas också mycket material om hur det var att arbeta i överklassens våningar som många kvinnor gjorde fram till åtminstone 1960-talet. Även hur kvinnan bidragit till kökets utveckling och kvinnorörelsen i samband med kök är ett ämne också som saknas i litteraturen.

1.3 Syfte

Syftet med denna kandidatuppsats är att övergripande kartlägga hur köken i de svenska bostäderna har utvecklats från 1850 fram till idag. Det är även att förstå den roll som kvinnorna har haft i köket och bostaden under samma period, men också i vilken mån hon har varit med och utvecklat sin arbetsplats.

1.4 Målsättning

Målet med denna uppsats är att vidga förståelsen för kök från 1850 fram till idag, dess utveckling och värden ur ett kulturhistoriskt perspektiv.

Målsättningen är också att, genom att exponera denna information om historiska kök, skapa ett större intresse för att bevara kök. Detta genom att skapa kunskap om hur och varför köken är utformade som de är under olika tidsperioder.

Det är också att skapa förståelse för kvinnans roll i bostaden och köket. Samt att bidra med kunskap till hur köket och kvinnans utveckling har ett samband under historiens gång.

1.5 Problemformulering och frågeställningar

Många kök rivs ut för att ge plats åt nya moderna kök med de senaste trenderna och uppfinningarna. För att få folk intresserade och skapa förståelse för värdena i just deras befintliga kök krävs att de får kunskap om bakomliggande faktorer. Därför är det viktigt att information om bostadskök sprids då det leder till större intresse av bevarande. Genom att bevara kök får vi en tydligare inblick i generationer som levt innan oss och även en djupare förståelse till dagens situation.

En översikt över svenska kök där även kvinnor behandlas och som sträcker sig fram till nutid saknas. Även litteratur som kopplar samman kvinnans frigörelse och utveckling med kök och kökens utveckling saknas. Det är därför en nödvändighet att få en övergripande bild av hur dessa välbekanta miljöer har utvecklats för att förstå våra liv idag. För att kunna förstå de nutida köken krävs en reflektion över dessa och att jämförelser mellan de skillnader och likheter som finns med de historiska köken görs.

Den sociala och den fysiska utvecklingen i våra kök har en stark koppling till köket som den kvinnliga arbetsplatsen och är något som är viktigt att belysa när området kök diskuteras och beskrivs. Det är viktigt att skapa förståelse för utvecklingen av köken och kvinnans arbetsplats för att bidra till en större välvilighet gentemot "omoderna" kök och planlösningar samt att förstå hur kvinnans roll i hemmet och samhället sett ut.

Frågeställningar

- Hur ser den fysiska utvecklingen av de svenska bostadsköken ut från 1850 till idag och vad har utvecklingen berott på?

- Hur har kvinnans roll i köket utvecklats med köket?
- I vilken utsträckning har kvinnor varit med och påverkat bostädernas kök?

1.6 Avgränsningar

Uppsatsen behandlar kök i svenska bostäder från perioden 1850 fram till 2017. Runt perioden 1850 kom det många nya uppfinningar i och med industrialismen, vilket ledde till att kök inte längre bara var något som var för överklassen utan långsamt spred sig över samhällsklasserna. På grund av denna utveckling har årtalet 1850 valts. För att koppla samman den historiska utvecklingen med det sättet vi lever idag kommer uppsatsen att inkludera tiden ända fram tills idag, 2017. Den begränsar sig även strikt till bostäder och behandlar inte kommersiella kök eller storkök. Uppsatsen är även indelad i olika tidsperioder, detta eftersom att under de olika tidsperioderna fanns det många likheter, och till exempel en indelning efter decennier hade lett till många upprepningar.

Geografiskt kommer städernas kök att prioriteras då det var där nyheter oftast lanserades och där bostadspolitiken implementerades. Även endast miljöer inom Sverige kommer att behandlas, med exempel på influenser från utlandet.

Mycket av de bostäder som finns i städerna är lägenheter. Varpå lägenheter kommer att behandlas i större utsträckning än villor.

Många av de sociala förhållanden som bidragit till kökets utformning kommer att behandlas, men fokus kommer att läggas på genus och just kvinnans roll i köket och hemmet. Detta då köket länge varit kvinnans arbetsplats.

1.7 Metod

Uppsatsen är en deskriptiv litteraturstudie. För att den ska reflektera en sanningsenlig bild av de svenska kökens utveckling och den kvinnliga rollen därtill har en bred och djupgående litteraturstudie genomförts. Litteraturen kommer från olika tidsperioder och behandlar allt från moderna magasin till skrifter från början av 1900-talet som berättar om dåtidens ideal.

Förutom en litteraturstudie har också material, såsom bilder och reklam, eftersökts i arkiv. Denna del av undersökningen har varit en kvantitativ studie då många objekt har studeras för att skapa en generell överblick av hur det faktiskt såg ut i köken. Det ger också en möjlighet att jämföra de ideal som syns i reklamer och som beskrivs i böckerna med hur det såg ut i de verkliga hemmen runt om i landet.

Det insamlade materialet har sammanställts i uppsatsen och en kortfattad reflektion över resultatet i förhållande till den teoretiska referensramen kommer att redogöras för under rubriken 3. Diskussion.

1.8 Teoretisk referensram och etik

Under 1800-talets senare del var debatten om hemmet och dess utformning i full gång bland samhällets övre skikt. Någon som var drivande i frågan om bostadens utseende, men också kvinnofrågor var Ellen Key. I *Skönhet för alla* från 1897 (2006, ursp. utg. 1897) tar Key upp både hemmet och mänskliga relationer som utspelar sig däri. Det hon manifesterar i sin text är att alla, oavsett kön eller inkomst, har rätt till ett vackert och behagligt hem. Dock är det

inte bara skönheten som är det viktiga i texten, även om det är den som lyfts fram tydligast i texten. Det lite mer dolda problemet som Key lyfter till ytan är kvinnan och mannens maktrelation i bostaden och i samhället i stort. Hon är en av de första som menar att det privata är politiskt. Kvinnans beroende av mannen och den situationen som uppstått i hemmet är ett resultat av politiska beslut.

I hemmet tycker Key att 1800-talets trender med mörka och överdekorerade hem med industrialismens replikor av äldre föremål måste få ett slut. Hon ansåg att de äldre äkta föremålen är de som är vackra och hon vill även introducera nya ljusa och luftiga hem såsom de Carl Larsson avtecknar i sina målningar. Hon menar att rikedom inte innebär att en kan ha råd med ett estetiskt hem, utan det enkla skapar skönhet och att det även är viktigt att de möbler och den dekoration som finns betyder något, som släktklenoder. Hennes teorier är till stor del inspirerade av engelsmannen William Morris som var en av grundarna av Arts and Crafts rörelsen, kom som en reaktion till industrialiseringen. Key var djup insatt i den internationella estetiska och politiska debatten runt förra sekelskiftet.

Många ansåg att Key hade ett nedvärderande sätt att se på underklassen, eftersom hon i sina texter berättade hur hon ansåg att de borde ha det i sina hem. Det var även många som också ansåg att hon hade en skev kvinnosyn, även medlemmar i kvinnorörelsen då Key inte använde samma argument för kvinnans frigörelse som de gjorde. Key gjorde kvinnan ansvarig för hemmet för att ge henne makt, medan andra kvinnokämpar ville att kvinnan skulle lämna hemmet och få makt ute i samhället.

Key ville genom en förändring av maktstrukturer i hemmet, förändra samhället och politiken i stort. Hon kritiserade hur äktenskap och familjer var patriarkala och ville istället ge kvinnan rätt att själv välja make och gifta sig av kärlek. Kvinnan skulle inte vara underställd mannen, vilket hon var då mannen bland annat ägde både kvinnans tillgångar och kvinnan själv var omyndig. I många fall sågs kvinnan enbart som en utsmyckning av samhället.

Genom sina politiska texter lade Ellen Key fokus på familjen och hemmet för att politisera dessa ämnen. Hon löste upp gränsen mellan det privata och det offentliga och gjorde det privata politiskt. Hon fick många att inse att situationen i hemmet har med politik att göra och påverkar samhället i stort, som till exempel äganderätt, arvslagar och myndighetslagar. Genom att hjälpas åt i hemmet och hjälpa varandra skapas skönhet och ett bättre liv. (Key 2006, ursp. utg. 1897)

Någon annan som också specialiserat sig på genusfrågor är Wera Grahn. Ett intersektionalitetsperspektiv appliceras på det bebyggelsehistoriska ämnet av Grahn (2009) i hennes rapport *Intersektionella konstruktioner och kulturminnesförvaltning*. Diskussionen som berör genus utgår ifrån uppfattningen att det är allmän kännedom, och inget som direkt kan bevisas, att hemmet under åtminstone det senaste århundradet betraktats som en plats för kvinnan eller en ”kvinnlig” plats. Detta kan enligt Grahn leda till att dessa platser ges mindre utrymme inom vårt kulturarv och även att de tilldelas ett lägre värde. Hennes forskning visar att de kulturarv och den kunskapsproduktion som finns inom kulturarvssektorn nästan enbart lägger fokus på miljöer som representerar den vita överklassmannen och att bland annat kvinnliga miljöer helt saknas. Även etniska folkgrupper och lägre samhällsklasser är dåligt representerade. (Grahn 2009) Grahn har undersökt det norska kulturarvet, som troligtvis har likheter med det svenska kulturarvet, och har där sett att utifrån ett tiotal ”fredningar” nämner endast en av dem en kvinna vid namn. Av detta kan slutsatsen dras att

om en plats anses vara ”kvinnlig” är det stor risk att den inte värderas eller anses vara värd att bevara. (Grahn 2009) (Robb 2016)

I dagens köksmiljöer är det inte ovanligt att konsumenten väljer att montera in ett nytt kök med med estetiska referenser till äldre kök och interiörer. För att djupare kunna förstå det fenomenet finns det många bebyggelsehistoriska teorier som berör den typen av tillvägagångssätt i renovering och restaureringsarbeten. En av dem är utformad av den välkända arkitekten från Frankrike, Eugène Viollet-le-Duc, som verkade under mitten av 1800-talet. Han förespråkade så kallade stilrestaureringar, vilket innebär att restaurera bebyggelse till det stilideal som den ursprungligen byggdes i. Det kan även innebära att göra en förändring till ett skick som bebyggelsen aldrig tidigare haft. (Robertsson 2002, s.21) Ett exempel på detta kan vara om en lägenhet från 1930 som saknar dokumentation skulle renoveras och ett nytt kök skulle sättas in, skulle det nya köket vara ett som ser ut som en tidstypisk kök gjorde år 1930, vilket den lägenheten kanske aldrig haft. År 1866 skrev han "Att restaurera en byggnad är inte detsamma som att underhålla, reparera eller bygga om den. Det är att återställa den i ett fullständigt tillstånd, som inte behöver ha existerat vid någon given tidpunkt." (Kåring 1995, s. 190) Vanligt på den tiden som Viollet-le-Duc var aktiv var att alla tiders spår var värda att bevara vilket han ändrade på med sina stilrestaurerings ideal. Hans sätt att tänka slog igenom stort under 1800-talets andra hälft, men det var också många som var kritiska mot hans tillvägagångssätt. Ett av hans mest kända verk är de medeltida stadsmurarna i staden Carcassonne i Frankrike. Dessa fick en helt ny utformning för att ge staden ett ännu mer medeltida utseende än den redan hade. I Sverige fick hans teorier kring restaurering genomslag genom arkitekten Helgo Zettervall som stilrestaurerade många kyrkor i Sverige. (Robertsson 2002, ss. 21-22)

1.8.1 Etiska överväganden

Det finns många etiska frågor som kan uppstå vid ett arbete med en uppsats som denna. Isynnerhet om ämnet är känt för författaren sedan tidigare. Vid detta arbete är frågor som måste beaktas under arbetets gång:

Påbörjades arbetet med förutfattade meningar om kök, kvinnoroller och trender? Fokuserar uppsatsen på det som författaren anser intressant i större utsträckning än hur den realistiska bilden såg ut?

Undersökningarna beskriver det som var normen och reflekterar inte över de kök och situationer i samhället som inte tillhör normen. Kan det innebära att resultatet blir snedvridet?

Då uppsatsen behandlar genus och framför allt kvinnan, i stor utsträckning, bör det påpekas att en avsaknad av material som behandlar andra genusformer saknas. Genom historien har det funnits ett tydligt fokus på kvinnligt och manligt, framför allt inom gränserna för bostaden. Finns det kunskap om andra genus än kvinnans och mannens roll i bostaden?

Dessa frågor kommer ständigt att vara närvarande vid arbetet med uppsatsen.

1.9 Källmaterial och källkritik

Material som kommer att undersökas genom de olika studierna är böcker, bilder, ritningar, texter, reklam, broschyrer, tidningar, magasin och TV-program. Genom att använda alla dessa typer av källor blir uppsatsens resultat så korrekt och sanningsenligt som möjligt.

Litteraturen består av material som populärlitteratur, facklitteratur, avhandlingar och artiklar. Populärlitteratur är litteratur som vänder sig till den stora massan och texten reflekterar detta genom att vara mer lättillgänglig. Dessa texter saknar tydliga referenser. Denna typ av litteratur har flera värden. Dels är den av intresse eftersom den kan reflektera vad allmänheten har intresse och kunskap om i ämnet. Även det TV-program som använts i uppsatsen är så kallad populärkultur. Programmet är svårt att härleda referenser ifrån, men då många med expertkunskap och många forskare är medverkande i programmet kan informationen anses som trovärdig.

Studien blandar nutida litteratur såsom artiklar, böcker, rapporter och vetenskapliga avhandlingar med äldre litteratur som beskriver hur det såg ut under den tid då verket skrevs och vilka vanor som fanns då. Det mesta av materialet som är skapat före 1950-talet behandlar sällan de lägre samhällsklasserna, de är varken författare eller beskrivs i materialet. För att ta del av information om dessa klasser har nyare litteratur varit källan. Informationsinsamlandet har också inneburit granskning av bilder från diverse arkiv, annonser och även illustrationer i litteraturen. I bildmaterialet finns mycket att hämta, men det kan också resultera i tolkningsfrågor eftersom olika individer har olika bakgrundserfarenheter och därför lägger märke till olika aspekter i bildmaterialet.

Andra typer av material har varit hemsidor på internet, för att undersöka den situation som råder idag när det kommer till kök och vanor i köket. Ordböcker och uppslagsverk såsom Nationalencyklopedin har använts dels för att djupare förstå innebörden i somliga ord, men också som information från de artiklar som finns att läsa i dem.

2. Kök i svenska bostäder

2.1 Kökens historia fram till 1850

De första köken, som ett separat utrymme för matberedning, som är kända för människan kommer från högkulturerna i det som nu är Irak och är ungefär 4000 år gamla. (Swahn & Colling, NE u.å) På den plats där landet Sverige idag ligger har det bott människor sedan istidens slut. Ända sedan då har människor behövt tillreda mat, detta gjordes utomhus eller i bostaden. På den tiden och långt framåt fanns det endast ett rum i bostaden och ordet kök och dess innebörd fanns inte. På sten- och bronsåldern bestod bosättningen av ett rum med en härd i mitten av rummet. Denna gav både ljus, värme och möjligheten att tillaga mat. Maten kunde också tillredas utomhus över öppen eld eller i fåhuset då djuren ändå var ute på bete under sommarhalvåret. Senare kom utomhusköken att kallas för ”sters” som kom från ordet stekarhuset som var köket i högreståndsbostäder. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 13-15) Denna typ av boende höll i sig till en bit in på 1700-talet då en ny lösning kom öster ifrån, bakugnen. (Swahn & Colling, NE u.å)

Till norra Europa kom köken genom religösa kringresande och infördes i klostren. Kök kunde även förekomma i slott om de fått sin inspiration söderifrån, där kök var en vanlig företeelse. I Varnhem och Alvastra klosterruiner finns rester av kök med rinnande vatten och avlopp. (Swahn & Colling, NE u.å)

Under medeltiden kunde de högrestånden ha ett separat hus på gården som fungerade som kök eller eventuellt ha det lokaliserat i en av bostadshusets flyglar, detta på grund av den stora brandrisken att ha det i boningshuset. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, s. 16) Nödvändigt för alla kök, för fattiga som rika, var att det fanns eld, ett bord, en hylla för husgeråd och en tunna för vatten. (Swahn & Colling, NE u.å)

Hos bönder och allmogen var den första stora utvecklingen inom matlagning att bakugnen kom från östra Europa. I samband med den nya ugnen flyttades ofta också härden från mitten av stugan till ett av bostadens hörn, där ugnen och härden senare byggdes samman. Ofta blev muren så stor att den tog upp en fjärdedel av hela bostaden. Ugnen fick senare en murkåpa för att föra ut rök och os. Den hölls upp med hjälp av ett stöd av järn som också grytan och en ljuskälla kunde monteras på. Denna typ av boende och matberedning höll i sig från 1700-talet till en bit in på 1900-talet i vissa regioner. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 16-21)

I Skåne utvecklades tidigt ett annat system för matberedning som kom från kontinenten. Här utvecklades planlösningen till att bostaden inreddes med ett separat rum för matlagning, i ett så kallat kupolkök. Bostadrummet fick då en järnkamin för uppvärmning. Dessa ideal spred sig långsamt norrut. (Swahn & Colling, NE u.å) Det var dock inte helt ovanligt att hela familjen samlades i det lilla köket och lämnade det stora boningsrummet tomt, då det var mycket varmare i köket. Detta resulterade ibland i att boningsrummet blev en tjugigt dekorerad festsal (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 23-28)

Under 1700-talet kom kakelugnarna in i de högre ståndens kök, då de återanvände den varma luften i luftkanaler och således sparade de på ved som det var brist på vid denna tid. På 1700-talet kom också de väggfasta skåp och fast köksinredning som lade grunden för de kök vi har idag. De blev dock inte vanliga för allmänheten förrän slutet av 1800-talet. Utvecklingen tros ha varit likvärdig i herrgårdsbyggnader på landsbygden och i städerna.

(Swahn & Colling, NE u.å) Köken i städerna blev mindre och mindre då de påverkades av städernas utveckling. De som bodde där hade möjlighet att köpa färdiggräddat bröd av bagaren, råvarorna till grytan kunde köpas i butikerna och de behövde inte slakta djur i köket där hemma. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, s. 30)

2.2 1850-1890-tal

2.2.1 Samhället och den industriella revolutionen

År 1850 bodde fortfarande 90% av Sveriges befolkning på landsbygden. Förändringen kom på 1860-talet när torka och missväxt slog till hårt mot den svenska befolkningen, de så kallade nödåren. Detta, tillsammans med den industriella revolutionen vars genombrott i Sverige kom under andra halvan av 1800-talet och att Sveriges befolkning ökat i och med införandet av bland annat potatis, gjorde att de som bodde på landsbygden vallfärdade in till de stora städerna för att söka jobb i fabrikerna. Med industrialismen förändrades mycket i de svenska bostäderna och köken som under en längre tid inte genomgått några större förändringar. På grund av urbaniseringen blev bostadsbristen i städerna ett förfärligt problem. Många bodde på gatan, och i en lägenhet med ett rum och kök var det inte ovanligt att upp till femton personer bodde. På landsbygden var det inte mycket bättre, fyra statarfamiljer kunde dela på ett kök. Det var inte ovanligt att de inte kom överens och spände upp snören i köket för att visa var de olika familjerna fick röra sig. (Ljung 1992, ss. 22-23)

Trots att de individer som var del av överklassen i Sverige under andra halvan av 1800-talet, var få räknat till hela landets befolkning, var de mycket inflytelserika i industri, handel och samhället. Detta ledde till att de trots sitt låga antal blev den normgivande samhällsgruppen. De inspirerade övriga grupper i bland annat deras beteende, klädsel och boende. I de övre kretsarna var det en tydlig skillnad mellan offentligt och privat. Det privata fick inte påverkas av de dåliga samhällsförhållandena som rådde utanför hemmet. Det skulle också vara tydlig skillnad på familj och tjänstefolk. De olika rummen för offentligt och privat bruk skildes också de av från varandra med passager, korridorer och hallar. (Gisselberg 1985, s. 52)

2.2.2 Köket förändras

Under 1850-talet kom järnspisen, efter amerikansk modell. Även om de innebar en otrolig förbättring av levnadsstandard var det många som inte köpte en på grund av att de var så dyra. Det var inte bara själva järnspisen som var dyr utan även kokkärnen behövde bytas ut, då de gamla inte hade en flat botten. Det var inte bara kastrullerna som förändrades med den nya järnspisen. Eftersom den medförde att det inte blev lika smutsigt och att askan inte lade sig som ett täcke över allt, som tidigare med den öppna elden. Detta ledde till att mattor kunde läggas ut, gardiner hängdes upp och att köket blev mer ombonat. (Conradsson & Fredlund 1973, s. 55-65) I och med järnspisen blev också kakel ett inslag i köken, på och runt spisen. (Engdahl & Dranger 1983, s. 63) Ett tidigt kakel i Sverige var handslaget och vitglaserade med avfasade kanter och monterades utan fog. (Gysinge 2016) Kaklet gjorde ytorna mer hygieniska och enklare att städa, de var också brandsäkra vilket alltid var något som togs i åtanke i köken. (Snidare 1998, s. 53) Ovanför spisen monterades en spiskupa i järn för att leda ut röken. (Engdahl & Dranger 1983, s. 63)

Nackdelen, förutom kostnaden, med järnspisen var att den tog bort rummets ljuskälla som den murade öppna spisen eller härden tidigare varit. Köken blev mörka och svåra att arbeta

i, men under 1860-tal kom fotogenlampan som blev lösningen på de mörka köken både på landet och i staden. Fotogenlampan bidrog också till att de som arbetade eller levde i köken kunde arbeta vid bordet och inte sitta böjd framför elden. Arbetet och livet som pågick i köket förenklades avsevärt i och med järnspisen och fotogenlampan. (Fredlund 1981, ss. 14-15) Under 1860-talet i Stockholm kom det första rinnande vattnet in i bostäderna och några år senare även det första avloppet. (Conradsson & Fredlund 1973, s. 73) Även diskbänken med ho och gasspisen kom under denna period. Men gasspisen blev ingen succé med en gång, då det var dyrt med både själva produkten men även gasen. (Swahn & Colling, NE u.å) Många av dessa uppfinningar och hjälpmedel i köket spreds långsamt och det var långt ifrån alla hushåll som hade rinnande vatten, järnspis eller gasspis vid sekelskiftet.

Många av de uppfinningar som kom och revolutionerade matlagningen och levnadsstandarden innebar inte att hela köket eller bostaden moderniserades, utan de var endast tilläg till det redan befintliga.

Foto: Berg, Gösta

Nordiska museet

Fig. 1. Bilden är tagen 1924 i Norr Enby, Södermanland och visar en järnspis och i muren en äldre bakugn. Vattnet i spannarna kunde användas till bland annat matlagning och hygien.

Golven i köken var ofta skurade plankgolv av furu eller gran och väggarna var limfärgsmålade med eller utan bröstpanel av pärlspont, vilken också kunde täcka hela väggen. Köken var sparsamt dekorerade utan föremål, möbler och var yta hade sin funktion. Detta var fallet ända fram till 1930-talet. (Snidare 2004, s. 12) Bänkskivan var ofta av träplankor som delvis klätts in i zinkplåt eller ibland kopparplåt eller av marmor. (Wallenstee-Jaeger 1975, s. 44) Utöver skafferiet var det vanligaste att det enbart fanns underskåp som var låga och svåra att arbeta på. Över skåpen kunde det finnas öppna hyllor

och krokar för att förvara nödvändigheter. De fasta skåpen slog dock först igenom på slutet av 1800-talet. (Engdahl & Dranger 1983, s. 63) De flesta lägenheter hade skafferiet mot trapphuset där det var svalt och ofta uppkom oregelbundna planformer i köksregionen vilka utnyttjades till förvaring, bland annat skafferi. (Engdahl & Dranger 1983, s. 63) I arbetarbostaden var det ett litet skrymsle med oregelbunden form med ventilering i ytterväggen. Där kunde också finnas ett fönster. I städernas våningar kunde skafferiet istället vara ett eget rum med fönster eller ventilation ut mot gården eller gatan. Väggarna var täckta av hyllor och isskåpet kunde vara placerat där. I skafferiet förvarades konserver och redskap, medan kött och fisk förvarades i matkällaren och frukt och grönsaker på vinden eller även i de matkällaren. (Conradsson & Fredlund 1973, s. 80)

2.2.3 Planlösning

Även om det var stor skillnad på överklassens och underklassens bostäder fanns det ändå många likheter. I planlösningen var köket den tydligaste gemensamma faktorn. Överklassens våningar hade i regel finrummen och sällskapsrummen i fil (rad) mot gatan och kök, jungfrukammare och barnkammare var placerade mot gården. Lägenheterna hade två ingångar, en från huvudentrén för hyresgästerna som bodde i lägenheten och en köksingång från det separata kökstrapphuset. Entrén i köket var för tjänstefolk och leveranser, på detta vis behövde inte överklassen se arbetet som möjliggjorde deras levnadsstandard. Till köket levererades bland annat ved, is och mat. Mellan kök och matsal var serveringsgången eller serveringsrummet placerad. Gången gjorde så att ljud och matos inte spred sig från köket in till familjen när de satt och åt. Det fanns också nästan alltid en jungfrukammare där jungfrun som arbetade i bostaden bodde. (Engdahl & Dranger 1983, s. 48) Hon fick sköta sin hygien så gott hon kunde i köket.

Medelklassens bostäder i lägenhetshus sökte efterlikna överklassvåningarna. De hade också sällskapsrummen mot gatan och köket mot gården. Oftast hade de en köksentré som låg dörr i dörr med huvudentrén. (Engdahl & Dranger 1983, s. 49)

Arbetarbostäderna som oftast var ett rum och kök hade även de köket placerat mot gården och finrummet eller kammaren mot gatan. Det kunde även hända att dessa lägenheter hade en egen köksingång. På grund av bostadsbristen som rådde i Sverige under slutet av 1800-talet bodde det vanligtvis mer än en familj i en sådan lägenhet. Exempelvis kunde en familj bo i köket och en annan i kammaren. På kvällen förvandlades allt som kunde till sovplatser, bland annat kunde barn sova i byrålådor, berättar antikvarien Karin Nordström från Göteborgs Stadsmuseum.¹

2.2.4 Maten

Maten förvarades i skafferiet och komplettering kunde ske i matkällare och i vissa fall isskåp. De flesta hushåll på landsbygden hade också en jordkällare. (Swahn & Colling, NE u.å) Maten på landsbygden var odlad på den egna gården och från jakt eller fiske. Råvarorna behövde mycket utrymme för att tillredas, sköljas och beredas, medan mat i staden kunde köpas hos slaktaren, i bageriet eller i butiken, i vilket fall den redan var rensad eller i sällsynta fall tillagad. Detta innebar att utrymme för att bereda mat inte behövde vara lika stort i staden som på landet. (Stavenow-Hidemark 1971) Under andra halvan av 1800-talet gödslades grönsakerna med mänsklig avföring vilket ledde till att all mat måste tillagas

¹ Karin Nordström, Göteborgs Stadsmuseum, guidad visning av Hem i Haga, september 2014

genom kokning eller liknande för att inte sprida sjukdomar. (Historieätarna 2012, 1:3) Detta kan vara ett problem med importerade råvaror ännu på 2000-talet.

Eftersom köket under 1800-talet blivit en plats för kvinnan var det många ensamma män som bodde i en lägenhet som inte hade kök. De gick då ut och åt eller hämtade hem mat från restauranger eller storkök. Maten togs hem i en så kallad hämtare. Männens kunde också ha en piga eller jungfru som arbetade för dem, i så fall var det hon som gick och hämtade maten. (Historieätarna 2012, 1:3) De kunde också betala en billig peng för att få äta hemma hos en kvinna eller en familj. Detta kallades måltidsinackordering. (Svenska Akademiens Ordbok 1945) (Nationalencyklopedin, inackordering)

2.2.5 Livet i köket

I bondesamhället, underklassen och även delvis i medelklassen var köket den plats där familjen umgicks och där det mesta av livet och hushållsarbetet utspelade sig. Där kunde spinnrockar, vävstolar eller verktyg finnas. Vid spisen kunde blöjor, kläder, stjärtlappar och annat hänga på tork och det var också i köket som merparten av hygienen sköttes. Så kunde det se ut både i städerna och på landsbygden så långt in som på 1960-talet. (Ljung 1992, ss. 20-21)

På landsbygden var mannen ute på dagarna och skötte förvärvsarbete eller arbetade på gården för att försörja familjen. Kvinnan eller husmor som en kvinna som skötte hemmet hette, arbetade i hemmet och på gården med matlagning, byk, mjölka kor, väva, plocka bär och frukt med mera. På kvällarna umgicks alla i stugan, där spisen fanns. Här sov ofta barnen, pigor och drängar i väggfasta sängar och möbler. (Conradson & Fredlund 1973, ss. 48-71)

Foto: Wide, Peter

Sundsvalls museum

Fig. 2. Kvinna arbetar vid spisen i en stadsvåning i Sundsvall runt sekelskiftet 1900. I köket finns både indraget kallt vatten och avlopp men ännu ingen elektricitet.

Städerna var trångbodda, smutsiga och fyllda av sjukdomar. I arbetarklassen var det inte helt ovanligt att kvinnan också arbetade i fabriker till exempel inom sömnad. Dock sågs det på med förakt då det förvrängde vad som var manligt respektive kvinnligt. (Gisselberg 1985, s. 33) Arbetarna bodde trångt i, vanligtvis, ett rum och kök eller enbart ett rum med spis. (Wallenstee-Jaeger 1975, s. 11)

Arbetsuppgifterna för en jungfru i en överklassvåning kunde variera kraftigt. En jungfru som arbetade i Stockholm berättade att om nätterna kom frun in i köket för att använda pottan eftersom hon ville slippa gå ned på gården. Det var sedan jungfruns uppgift att ta hand om pottan. (Conradsson & Fredlund 1973, ss. 77-78) En annan uppgift som jungfrun hade var att bevaka entrén. Se vem som kom och gick, hålla sig vaken tills familjen kom hem för att ta hand om deras ytterkläder med mera. Hon behövde också sköta sin hygien i köket, bland smutsig disk och matrester (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 36 & 42)

2.2.6 Kvinnorörelsen

I överklassens våningar hade köket en annan roll än i underklassens bostäder. Där arbetade jungfrun, barnpiga, husor, kokerska och diverse tjänstefolk med att laga mat, städa, passa barn och ta hand om hushållet. Jungfrun bodde i en liten kammare i anslutning till köket. Det var enbart kvinnor som arbetade i bostäderna med hushållsarbete och barnomsorg. Från landet kom många unga kvinnor för att söka lyckan i staden och kunde då få arbetsplats hos en familj i medel- eller överklassen. Det var inte helt ovanligt att de påbörjade sitt arbete som unga i en familj och stannade där livet ut. Kanske var hon familjen kär och fick ”gå i arv” till något av familjens barn. När en trotjänarinna nått en hög ålder och inte längre kunde arbeta hos familjen kunde de bekosta boende åt henne livet ut. (Fredlund 1981, s. 90)

I och med industrialismen som slog igenom de senare decennierna av 1800-talet förändrades mycket i relationen mellan män och kvinnor. Bland annat ledde det till att hustrun i överklassens hushåll troligtvis hade en ganska dyster vardag då hon var som en fånge i bostaden. Mannen ägde alla hennes tillgångar och många ansåg att kvinnan bara var utsmyckning i samhället. Hon fick inte lämna bostaden utan mannens eller någon annans sällskap. (Historieätarna 2012, 1:3)

Det var också många män och framför allt vetenskapsmän som hävdade att skillnaden mellan kvinnor och män inte behövde vara så stor, framför allt i arbetslivet nu när industrialiseringens maskiner ersatt muskelstyrka i många arbeten. Tyvärr var det många, framför allt män, som såg detta som ett hot mot institutionen familjen. Samhället var inte uppbyggt så att kvinnor skulle vara ute i samhället och förvärvsarbeta. (Werner 2006, s. 33)

Under 1870-talet fick de första kvinnorna börja läsa vid universitet i Sverige, dock ansågs det vara allmänt känt att kvinnan inte hade sinnelag eller biologisk bakgrund nog att gå många av de erbjudna kurserna. Kvinnan skulle vara hemma, uppfostra barnen, underhålla mannen och bilda honom till att bli en bra man och medborgare. Istället fick (överklassens) kvinnor ha möten i sina salonger med inbjudna gäster som var utbildade, konstnärer, akademiker med flera. Detta ledde till att kvinnor började gruppera sig och stå upp för sina rättigheter. De ville själva välja vem de skulle gifta sig med, de ville bli myndiga och få de privilegier som männen hade. (Werner 2006, s. 33) Under 1800-talets sista årtionde kliver Ellen Key in i debatten om kvinnans frigörelse. Hon menade att kvinnor och män var olika

och att kvinnan därför inte skulle försöka bli som männen utan istället utveckla sig själva, som kvinnor. Detta skulle ske på basen att de hade jämna förutsättningar givetvis. Då Keys åsikter berörde hemmet och inredning menade hon att kvinnan var lämpad för att inreda, inte mannen. Män tänker bara på lyx medan kvinnan tänker på funktion och elegans. Hennes inredningar ledde till att köken blev större, ljusare och luftigare. Detta var också efter stark inspiration av Karin och Carl Larsson. Hon fick också mycket kritik från kvinnorörelsen eftersom att hon påpekade att det fanns mycket som inte kvinnor kan eller bör göra och att de fortfarande bör vara underordnade mannen. (Werner 2006, s. 35)

2.3 1900-1920-tal

2.3.1 Förändringar i samhället

På grund av de dåliga levnadsförhållandena som arbetare hade i Sverige på slutet av 1800-talet var det inte förvånande att många lämnade Sverige för att söka lyckan utomlands. De som arbetade med jordbruk flyttade in till städerna eller flyttade utomlands för att förbättra sin livssituation. På grund av detta blev det brist på arbetare på landsbygden. En reaktion på detta blev egnahemrörelsen som uppstod vid sekelskiftet. Det var en statlig fond som lämnade bistånd till arbetare och bönder så att de kunde bygga sina egna bostäder billigare och på så sätt få dem att stanna kvar och arbeta med jordbruket. (Jonsson 1985, s. 9) Bostadssituationen var som värst 1917, under pågående världskrig. Det blev en nödsituation som ledde till protester och upplopp och krav på förbättring. Bostadsfrågan blev då en av de viktigaste och mest akuta att lösa. (Ljung 1992, ss. 25-26)

År 1923 grundades HSB, Hyresgästernas Sparkasse- och Byggnadsförening. Det var en kooperativ organisation som ville förbättra boendesituationen och att de boende skulle få vara med och påverka sin egen bostadssituation. HSB ville förse sina medlemmar med bra bostäder som var prisvärda. De låg i framkant med att utveckla bostäder, med många innovativa idéer som sedan spred sig över landet. (HSB 2015) Det tog inte lång tid innan HSBs nybyggen innehöll moderniteter som gasspis, vatten och egen toalett. (Snidare 2004, s. 42)

Kvinnorörelsen var också en rörelse som växte sig starkare i slutet av 1800-talet och kom att definiera början av 1900-talet. Kampen ledde till att kvinnor fick fler möjligheter till arbete, utbildning och snart blev myndiga. Dock förändrades inte synen på hushållsarbete, då idén att mannen kunde ta del i hushållsarbetet var flera decennier bort. (Gisselberg 1985, s. 35) Efter mycket hårt arbete och många år av kämpande fick kvinnor politisk rösträtt först 1921. (Nyberg 2016) Däremot började skillnaderna mellan fattig och rik sakta att krympa under 1920-talet. (Historieätarna 2012, 1:4) När fler kvinnor började arbeta utanför bostaden i större utsträckning förändrades bostadens funktion. Hemmet blir inte längre en plats för arbete och slit, utan en plats för vila. (Conradsson & Fredlund 1973, s. 72)

2.3.2 Förändringar i köket

Under början av 1900-talet blir det vanligare att de flesta har ett kök i sin bostad, och inte längre en stuga med en öppen spis eller järnspis i ena hörnet. (Gudmundsson 2010, s. 54) Men i städerna var det fortfarande många arbetarbostäder som inte hade ett kök utan de hade en kakelugnsspis eller kamin där matlagning skedde. (Conradsson & Fredlund 1973, s. 74) Under 20-talet blev dessa lägenheter ofta omgjorda till ett rum med kokvrå. (Historieätarna 2012, 1:4) Det blir också vanligare med rinnande vatten och avlopp i köken

och en del bostäder fick till och med varmvattnen i början av 1900-talet. Även elektriciteten introducerades i bostäderna vid den här tiden. Köken blev upplysta av elektriskt ljus och olika elektriska maskiner fanns att köpa på marknaden. (Conradsson & Fredlund 1973, s.73) Vid uppdateringar av köken var det vanligt att, om till exempel en elspis köptes, placerades den bredvid eller på den gamla vedspisen eller i vissa fall tog dess plats. Inga större estetiska förändringar gjordes när nyheter introducerades i hemmen. De flesta kök såg fortfarande ut som under 1800-talet.

Kakel blev vanligare under 1900-talets början och nu kom också det släta kaklet. Dock oftast endast i vitt, men dekorerade bårder i färg förekom. På landsbygden målades väggarna med limfärg och dekorerades med färgskvätt eller med potatistryck. Färgskalan var oftast i gula eller bruna nyanser och mycket av snickerierna ådringmålades för att se ut som finare träslag. (Wallenstee-Jaeger 1975, ss. 25-38) Både i städer och på landet tapetserades väggarna i köken med tidningspapper för att skydda väggarna från diverse smuts och fett. (Conradsson & Fredlund 1973, s. 55) Bland de lägre klasserna var fortfarande bänkskivorna av trä med zinkbeklädnad med eller utan diskho. I överklassen började dessa bänkar ersättas av skivor av marmor med diskho av porslin. (Conradsson & Fredlund 1973, ss. 74-78) Thora Holm skrev 1927 om hur köken inte är planerade för matlagning och annat hushållsarbete och också hur dåligt planerade de är ur ett ergonomisk perspektiv. Skåpen och all förvaring är längs golvet och för att hitta saker måste kvinnorna krypa på knä. Diskbänken var också alltid väldigt lång, men i zink eller koppar varpå tillredning av mat, som skulle göras på trä, var svårt att hitta utrymme för. Zinkskivan var tydligen också väldigt svår att hålla ren och Holm menar att den borde bytas mot marmor eller eventuellt koppar. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 55-60) Då inredning i större utsträckning blev fast under början av seklet introducerades också nya utformningar på dem. Ett skåp som många svenska hem från denna tiden har är det med både en fast under- och överdel som är sammanlänkade med kontursågade konsoller för att skapa en öppen skänk mellan dem. Detta var även den typ av skåp som byggdes i serveringsgångarna. (Gudmundsson 2010, s. 56) Under 1920-talet kom ett annat revolutionerande skåp, svalsåpen började ersättas av de moderna kylskåpen. (Historieätarna 2012, 1:4)

När husen växte större och större kunde inte alltid köken ligga mot innegården och

Fig. 3. Ett kök i Gävle som har järnspis, dekorerat kakel, pärlspont, bänkskiva och stänkskydd i marmor, sammanlänkat köksskåp och indraget vatten. Allt som var modernt på 1910-20-tal.

under 1900-talets början ökade därför variation i lägenheters planlösningar. Dock i största möjliga mån låg köket in mot gården eller mot trapphuset. Även köksingången började tas bort i medelklassens och underklassens bostäder under 10- och 20-talen. (Björk, Kallstenius & Rappen 1984, ss. 36-66) Andra planlösningsförändringar som kom på 20-talet var att planen skulle vara ”cirkulär” och inte längre ha raka siktlinjer med rummen i fil. Detta resulterade i att serveringsgången i många fall hamnade mellan köket och hallen istället för mot matsalen. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 35-36)

Detaljer som ansågs viktiga under 1920-talet var bland annat att, i de kök som var en plats där de som bodde skulle göra annat än att laga mat, lämna platsen vid fönstret för matplats. Att rör inte skulle vara synliga, utan vara inlagda i väggen, dels för att skydda dem från rost men även för att de inte var fina att se på. Köken började nu också utformas för att underlätta för arbete och för renhållning och hygien. Skrymslen och vrån med dålig belysning byggs helt bort för att förenkla städandet. Skåpsluckor och fast inredning började också bli mer avskalad närmare 30-talet, utan speglar och dekorerande listverk. Skåpen var vanligtvis målade i ljusa kulörer i linoljefärg. Tips för att göra köket ännu ljusare var att använda lackfärg i så stor utsträckning som möjligt, även i taket, då den reflekterade ljuset bäst och även var hygienisk. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 38-44)

I början av 1900-talet introduceras även nyheten vardagsrummet i bostäderna runt om i landet. Vanligt var att salongen förvandlas till ett rum som är tänkt för umgänge, där alla i familjen kan samlas. Detta innebar ofta en minskad användning av köket och att det blev mer som ett laboratorium. En annan anledning till att köken blir mindre är att el- eller gasspisen monteras in. Storleken av köket har tidigare varit nära kopplat till vilken typ av bränsle som använts. Exempelvis behöver vedspisen plats för bränsle samt att det kräver ett stort och välventilerat rum för all värme den alstrar, som en elspis inte behöver. Det ansågs också vara bättre med mindre kök på 1920-talet eftersom kvinnorna som arbetade i köken inte behövde ta lika många steg. Parallellköken introducerades också när köken började krympa i storlek, troligtvis för att spara på stegen och plats. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 40-42)

I villorna, som kom i större utsträckning på 1900-talet, låg köket alltid på bottenvåningen och ofta i norrläge. Överklassen hade ett stort kök med serveringsgång och jungfrukammare där tjänstefolket levde. Då det fanns gott om plats i dessa villor fanns det stora skafferier och stora isskåp. Köken kunde också vara placerade i källarvåningen, vilket var vanligt i Tyskland, England och Frankrike där mycket av inspiration kom ifrån. (Stavenow-Hidemark 1971, ss. 194-195) Arbetarklassen hade vanligtvis två eller tre rum i villan varav köket var stort eftersom att det var den platsen familjen levde på och använde. Det andra rummet var ofta finrummet som bara användas under festligheter. (Björk, Nordling & Rappen 2009, ss. 25-39) Under 1910-talet när nya villaområden planerades passades det på att dras nya vägar, spårvägar, vatten-, gas- och elledningar till de nya bostäderna. På 1920-talet sattes inte vedspisar in utan enbart gas- eller elspisar. På 20-talet blev också tvåfamiljsvillor vanliga varpå det var en lägenhet med kök på vardera våning. (Björk, Nordling & Rappen 2009, ss. 43-71)

2.3.3 Utställda kök

Olika utställningar, såsom världs- och hemutställningar, blev vanliga från och med 1850-talet och under 1900-talet tar de Sveriges bostadsmarknad med storm. På Hemutställningen på

Liljevalchs Konsthall i Stockholm 1917, visade kända arkitekter som Uno Åhren och Gunnar Asplund upp en ny typ av kök. I motsats till det mörka och smutsiga 1800-talet kom nu stora och ljusa kök, som bland annat inspirerats av Karin och Carl Larssons ljusa inredningar. Möblerna var vita och köken stora, men frågorna var många till arkitekterna bakom bostäderna. Kvinnorna som besökte hemutställningen förstod inte hur de hade tänkt när de skapat dessa kök, de hade uppenbarligen ingen erfarenhet av hur hushållsarbetet fungerade i praktiken. Köken var opraktiska och fördömdes. Många undrade varför inte någon kvinna fått vara med och formge köken. Under början av 1900-talet fanns det mycket få kvinnliga arkitekter. Men under de första decennierna efter sekelskiftet blev de fler och fler. De kvinnor som arbetade med arkitektur arbetade med interiörer och framförallt kök. (Snidare 2004, s. 45)

På den utländska marknaden låg kvinnorna något längre fram i arbetslivet och kunde bland annat arbeta med utformning av kök. Den mest framgångsrika kvinnliga arkitekten i början av 1900-talet var Margarete Schütte-Lihotzky från Wien. Hon arbetade framför allt med billigare bostäder för arbetare. Hon är känd för ett kök som hon utformade år 1926. Köket kallades Frankfurterköket och hade fokus på funktion framför allt annat. Där fanns många lådor istället för skåp och stora delar av köket var gjort av rostfritt stål. Det är det kök som ligger till grund för våra moderna kök och skapades på samma princip som fabriker byggdes under taylorismen. (Bergström 2015, ss. 42-44)

Fig. 4. Frankfurterköket av Margarete Schütte-Lihotzky. Köket var början för de moderna köken som sedan utvecklats till dagens kök.

Även innan Frankfurterköket lanserades var det många som inspirerades utav Schütte-Lihotzkys idéer. Bland annat Sara Reuterskiöld som 1924 ställde ut ett kök för Bygge och Bo utställningen i Stockholm. Hon var en av ett fåtal kvinnor inom arkitekt- och byggbranschen. Hon var engagerad i kvinnorörelsen och var väldigt upprörd över att kvinnor inte fått ta del i utformandet av hemmet, trots att det var där deras expertis låg. När kvinnorna kom in på marknaden var grunden redan bestämd, såsom var dörrar, fönster och avlopp var placerade. Planlösningen var det viktigaste och för att göra den så effektiv som möjligt måste erfarenhet av hushållsarbete besittas. Reuterskiölds kök hade många nyheter, bland annat korkmatta på golvet. (Snidare 2004, ss. 45-46)

Osvald Almqvist var en av de första i Sverige som forskade på området kök. Tidigare hade han arbetat med bostadsutredningar och givit ut boken *Praktiska och hygieniska bostäder*. Han menade, i sin forskning om köken, att

husmoderns roll kunde liknas vid den av arbetare i tayloristiska industrier. Han byggde olika provkök och lägenheter för att studera dess funktion och inredning och lanserade också många kök på diverse utställningar. (Thiberg 1985, ss. 95-101)

2.3.4 Kvinnan börjar utveckla köken

Thora Holm skriver i *Husmoderns bok om kök och köksinredningar* 1927, om bostadsfrågan som alltjämt var ett problem uppe för diskussion. Hon ansåg att köket var ett ställe där bostäder görs billigare, i och med att material sparas in och förenklas. Mycket av den billiga inredningen var skapad av män som inte hade någon erfarenhet av hushållsarbete. Det var först om en man råkar utföra en syssla i hemmet och insåg att det inte fungerar, som han ville lösa problemet. Det var på det sättet som köken utvecklades, långsamt, på den tiden. Holm förutspådde också att kök skulle utvecklas mycket bättre och snabbare i framtiden då många kvinnliga experter och husmödrar hade börjat delta i utveckling av nya kök med mycket goda resultat. Hon såg på 20-talet att kvinnorna kämpade för att få en viktig roll i utvecklingen av bostäderna och det fanns också en trend att byggherrarna lyssnade på det kvinnorna hade att säga, då det visade sig leda till bättre resultat. (Berg, Holm, Landegren, Reuterskiöld & Tengelin 1927, ss. 51-53) Under den här tiden har inte kvinnans plats i köket ifrågasatts, men kvinnors involvering i utvecklingen av sitt liv och arbete var på uppsving. Jämnlighets- och demokratiska frågor under 1920-talet ledde till att bostaden och husmodern hamnade i rampljuset för diskussion under de kommande decennierna. (Brunnström 2004, s. 235)

2.4 1930-1950-tal

2.4.1 Folkhemmet

År 1928 var första gången begreppet folkhemmet användes, detta av den då blivande stadsministern Per Albin Hansson. Begreppet skapades för att beskriva den bostadspolitik som han ville genomföra i Sverige, nämligen att alla skulle ha en bostad med god hygien och ekonomi. Den bostadspolitik som startade med Hansson blev den som lade grunden för bostadsplanering i hela Sverige. Hans idéer och teorier och politiken som utvecklades under 1930-1950-talen ledde till en ökad bostadsstandard. Även KF (Kooperativa Förbundet) och HSB spelade en viktig roll i utvecklingen av bostäderna under denna period som också kallas folkhemmet. (Brunnström 2004, ss. 237-240)

2.4.2 Sekundärkök

Under det tidiga 1900-talet började köken sakta men säkert utvecklas för brukarna. Under 30-talet börjar de kök som vi använder i dag att ta form. År 1930 hölls den berömda Stockholmsutställningen som var genombrottet för modernismen eller funktionalismen som den kallas i Sverige. På mässan introducerades ett helt nytt tankesätt runt bostaden och människan. Tanken att kvinnan skulle arbeta i köket började kännas omodern och istället manifesterades att kvinnan nu skulle ta sig ut i arbetslivet. Samtidigt skulle hon sköta om hemmet, laga mat och ta hand om barnen. I och med detta försvann fokus från köken och de krympte betydligt i storlek. Många av köken inspirerades av frankfurterköket. Arkitekter som visade denna typ av nya, moderna och små kök på utställningen var bland annat Gunnar Asplund och Sven Markelius. (Snidare 2004, s. 46) Köken kallades för sekundärkök och i dem fanns endast plats för att koka mat på spisen och öppna konservburkar, som slog

Fig. 5. Sekundärkök, med glasväggar och rostfria diskbänkar vid Stockholmsutställningen 1930. Arkitekt Erik Friberger.

Fig. 6. Matplats utanför sekundärkök troligtvis vid Stockholmsutställningen 1930. Arkitekt Erik Friberger.

igenom stort på slutet av 1920-tal. Konserver, pulver och näringspiller var de nya trenderna som skulle ersätta det gamla sättet att laga mat, varpå köken blev mindre. I köken på Stockholmsutställningen fanns också en diskho och ett skåp för porslin. Vanligt var att golvet var rutigt i svart och vitt och att köket saknade fönster. Däremot var väggen mot matplatsen utanför av glas och även dörren till matsalen hade ett fönster, detta så att dagsljuset från matrummet skulle nå köket. Eftersom köket saknade fönster och ventilation blev luften där inne snabbt dålig och svår att uppehålla sig i. (Bergström 2015, ss. 42-44)

På Stockholmsutställningen lanserades också den Svenska uppfinningen AGA-spisen som höll sig varm dygnet runt med minimala resurser. Värmen var kontrollerad och den kunde drivas på kol, ved, olja eller gas. Spisen blev väldigt populär i England där de fortfarande används flitigt. (Snidare 2004, ss. 12-15)

Köken på Stockholmsutställningen fick hård kritik då köken nästan var så små att de var omöjliga att arbeta i. (Brunnström 2004, s.236) Tester gjordes i dessa kök för att se hur effektiva de var. Ett av experimenten utfördes av Ingeborg Waern Bugge och Kerstin Göransson-Ljungman som var tvungna att avbryta efter ungefär en timme då glasväggen immat igen och temperaturen där inne hade nått 29 grader med en luftfuktighet på 96%. (Larsson 2013, s. 46)

Manifestet Acceptera kom 1931, och är skrivet av några av tidens då mest framstående arkitekter. De hyllade modernismen och berättade vad som var fult, vad som var fint, vad som skulle behållas och vad som skulle kastas. De propagerade för modernismen och att i hemmen skulle inget utöver det nödvändiga finnas. (Asplund, Gahn, Markelius, Paulsson,

Sundahl & Åhren 1931) I boken berättar de bland annat om hur husmodern sköter sitt arbete i hemmet med matlagning, tvättning, sömnad och städning. De förklarar hur mycket enklare livet i hemmet har blivit med konserver och att det finns möjlighet att köpa nya kläder i butikerna. (Asplund, Gahn, Markelius, Paulsson, Sundahl & Åhren 1931, ss. 41-45) De skriver att köket krympt i storlek för att effektivisera arbetet med nya tekniska maskiner. De erkände dock att i vissa fall kunde det gå för långt, och köken kunde bli för små och trånga. Men de måste vara små för att både spara på boytan och även så att inte barnen ska få plats i dem. Barn bör inte vara där för att det kunde vara farligt och för att luften var osund. (Asplund, Gahn, Markelius, Paulsson, Sundahl & Åhren 1931, s. 67)

2.4.3 Det riktiga köket

Köket var inte längre en plats för att leka, sova eller umgås på, utan var strikt en plats för matlagning. Det var funktionalitetens tankar, var sak har sin funktion. I köket lagas mat, i matrummet äter vi, i vardagsrummet umgås vi i och i sovrummet sover vi. Trots att Stockholmsutställningens kök mött hårt kritik blev de ändå populära under 30-talets bostadsbyggande. Brita Åkerman var intresserad av hur folk bodde i de små bostäderna runt om i landet. Med hjälp av HSB genomförde hon 1937, den första bostadsvaneundersökningen. Undersökningen visade att kvinnor var bundna till hemmet och barnen, i sina trånga otympliga bostäder. (Thiberg 1985, s. 97) På 1930-talet blir två rum och kök standard istället för ett rum och kök som det tidigare varit. (Björk, Kallstenius & Rappen 1984, s.80) Klasskillnaderna i bostäderna börjar också att suddas ut. Under 30-talet var, som tidigare nämnts, HSB i framkant med att utveckla kök. Bland annat var de under en längre period ensamma på marknaden med att leverera färdigmålade snickerier. De utvecklade också 1939 en egen köksstandard med bland annat högre bänkhöjd, skjutluckor och kylskåp. Köken blev så pass moderna att ”till och med en ungarl kunde sköta utrustningen”. (Lundevall 1993, s. 149-151)

I största möjliga mån placerades fortfarande köket mot husets baksida. Men när det blev vanligare och vanligare med tjockhus under 20- och 30-talen, med trapphuset mitt i byggnaden, hamnade köken som sekundärkök eller liknande mot trapphuset i fönsterlösa utrymmen. I smalhusen som blir populära på 30-talet är köken av sekundär typ, men har större möjlighet till att få fönster och ljusinsläpp. (Björk, Kallstenius & Rappen 1984, ss. 78-80)

I och med funktionalismen förenklades utseendet på byggnadsdetaljer i köken. Bland annat så spikades plywood eller masonit upp på väggarna över pärlsponten och skåpsluckor fick en slät yta utan speglar eller dekorationer. Dessa målades i ljusa, pastelliga färger. Under slutet av 30-talet kom också sopnedkassen in i köken. Det var en lucka i ett skåp som dolde ett rör som gick ned till källaren där soporna samlades upp och senare brändes. Senare fick även lägenhetsbyggnader inbyggda sopnedkast i trapphuset och soporna kunde hämtas istället för att brännas. (Wallenstee-Jaeger 1975, s. 38 & 57)

Ett annat nytänkande som kom in i bostäderna på 30-talet och introducerades av bland andra Alva Myrdal, var kollektivhuset. I kollektivhuset bodde flera familjer och de hjälptes åt med hushållsarbetet. Tanken var också att mannen i större utsträckning skulle hjälpa till med hushållsarbetet eftersom den traditionella familjen suddats ut i kollektivboendet. Ett exempel är Sven Markelius kollektivhus i Stockholm, utvecklat i tätt samarbete med A. Myrdal. Då både mannen och kvinnan skulle förvärvsarbeta var bostaden en plats att umgås och sova, inte en plats för kvinnan att komma hem och arbeta mera. Kollektivet hade därför

en restaurang i bottenvåningen där de boende kunde beställa mat ifrån via en interntelefon. Maten kom upp till lägenheterna genom en mathiss. (Snidare 2004, s. 49)

På landsbygden var köken ännu stora till skillnad från de mindre köken som blev populära i städerna. På landsbygden hade invånarna ett annat förhållande till mat. De tog inte till sig den nya trenden med pulver, piller och konserver utan producerade mycket av maten själva. Köket behövde därför ha utrymme till att förbereda och behandla de olika råvarorna. I och med att köken var större fanns det också mer plats för människorna och umgänge, vilket ledde till stora skillnader av användningen av köken på landet och i staden. (Snidare 2004, ss. 12-15)

Under 1940-talet uppstod något som kallades ”kvinnoproblemet”. Det hade varit ett problem under en lång tid men blev nu värre än tidigare. Problemet bestod i att kvinnans arbete i hemmet ansågs vara ett riktigt arbete, men utan lön. Speciellt när hemmet och köket blev ett ämne för forskning ansågs det bli ett arbete som i vilken fabrik som helst. Kvinnan har inga egna pengar och måste försörjas av sin man, varpå hon blir väldigt beroende och maktklyftan ökar ännu mer. Det vidtog till och med åtgärder för att göra kvinnans arbete i hemmet ännu mer som ett riktigt jobb genom att dagliga arbetsscheman introducerades. Schemat berättade hur många minuter som skulle spenderas på diverse sysslor var dag, som att damma, diska, putsa, tvätta med mera. (Historieätarna 2014, 2:6, 3:2)

Kvinnan stannade hemma och arbetade i hemmet eller så ansågs hon vara en ren prydnad beroende på om hemhjälp fanns. Alva Myrdal menar att uppfattningen av kvinnan i samhället oftast är ”total nonsens”. Det är något som lever kvar från industrialismens tro att kvinnan hör hemma i hemmet och inte på arbetsmarknaden. (Myrdal 1944, s. 451) Situationen för kvinnor ansågs på 40-talet vara sämre än den hade varit innan industrialismen när kvinnan och mannen båda arbetade på gården och kvinnan inte var beroende av mannen i samma utsträckning som på 40-talet. (Myrdal 1944, s. 475)

2.4.4 Undersökningar i köket

Under 40-talets tidiga år genomförde inredningsarkitekten, möbelsnickaren och journalisten Lena Larsson, på uppdrag av Svenska Slöjdföreningen (nu Svensk form), en studie av ungefär 500 svenska bostäder för att bedöma standard och se hur bostadssituationen såg ut runt om i landet. Under studien såg hon att många hem såg likadana ut och att de ofta var mycket konservativa. Nästan samtliga hem hade kökssoffan på samma plats med klockan på väggen över soffan. Vardagsrummet var fortfarande behandlat som finrummet och köket fungerade i de flesta fall som vardagsrum där livet utspelade sig. Tanken var att i de små köken skulle konserver utgöra basen av matlagningen, men de flesta familjer hade inte råd med konserver. De flesta tyckte att köken var för små, då de inte kunde sova, arbeta eller umgås där. Larsson, som också designade möbler försökte skapa möbler som kunde passa in i de svenska hem hon sett och göra hemmen mer praktiska och användbara. (Snidare 2004, s. 50)

För att köket skulle effektiviseras som den bästa möjliga fabrik och spara på kvinnans energi och steg påbörjade Bostadsutredningen forska på köket och det arbete som husmodern, eller hemmafrun som hon också började kallas under 40-talet, utförde där. Hur hon rörde sig, hur många steg hon tog i olika riktningar eller för att nå vissa saker, hur hon sträckte sig, böjde sig, hur lång tid de olika momenten tog och hur många andetag hon tog. (Snidare 2004, s.50) Denna typ av undersökningar hade redan börjat genomföras i USA som låg i

Fig. 7. Undersökningar i ett kök av HFI 1946. Här mäts arbetsbänkens höjd medan hushållsarbete utförs.

framkant när det gällde kökens utveckling och hemmafruns arbete. (Björk, Nordling & Rappen 2009, s. 91)

År 1944 bildades Hemmens forskningsinstitut, HFI (numera Konsumentverket), som var en fortsättning på de undersökningar som utfördes i köken. Ansvariga för undersökningar och dokumentation av hemarbete var Brita Åkerman och Carin Boalt. De byggde olika provkök där kvinnor fick testa olika kök med alternativa planlösningar. De besökte också kvinnor i deras hem för att mäta hur arbetet tedde sig där. Genom denna forskning och de olika experimenten togs en ny köksstandard fram på 50-talet, så kallad Svenska Standard i det ultimata köket för ett effektiviserat arbete. (Thiberg 1985, ss. 101-102) Resultatet var att köken blev större, nästan dubbelt så stora, arbetsbänk och diskbänk skulle vara 85 eller 90 cm hög, ett bänkskåp skulle vara

60 cm djupt och väggskåp skulle vara 30 cm djupa och sträcka sig ända upp till taket. Rekommenderat var också att ha en rad med glasbehållare monterade under väggskåpen, för att förvara kryddor och torra livsmedel. (Stockholm Stadsmuseum 2017, Skåpsinredning) Nya ergonomiska redskap för hushållsarbetet och standardiserade mått, som dl, msk och tsk var också en del av resultatet av de gedigna undersökningarna. (Historieätarna 2016, 3:2)

När en ny standard var satt skickade Standardiseringskommissionen ut broschyrer till alla hushåll där de beskrev hur köken skulle vara utformade. Var skåpen, vatten, spis och kylskåp skulle vara placerade. Det viktigaste var triangeln mellan spis-vatten-skafferi/kylskåp för att spara på stegen under arbetsgången. Det var däremot långt ifrån alla som byggde om sina kök för att följa den nya standarden. (Snidare 2004, ss. 50-52)

För att kunna bygga funktionsdugliga bostäder på minsta möjliga yta experimenterades det med många olika lösningar, bland annat kom kylskåpet i större utsträckning och ersatte både skafferi och svalskåp. Även elspisen tog upp mindre yta än kaminer och vedeldade spisar, varpå elspisen också blev ett vanligt inslag i köket från 30-talet. (Björn u.å) Under 40-talet kom också skjutluckor av masonit på köksskåpen. Dessa skåp kunde vara både raka eller snedställda. (Stockholm Stadsmuseum 2017, Skåpsinredning)

När vi idag ser tillbaka på uppgifter från 1940-talets mätningar i bostäderna kan tiderna som hemmafrun spenderade på diverse uppgifter kännas främmande. En arbetsdag var 10 timmar lång och kvinnan gick 7 km dagligen inne i hemmet. 4-5 timmar varje dag spenderades på inköp, matlagning och diskning, städning och barnavård tog 10 timmar vardera varje vecka, tvätt och strykning tog 7 timmar av veckan och lika lång tid tog sömnad och lagning av kläder.

För att jämföra det med hur vi lever under 2000-talet undersöktes hemarbetet av Statistiska Centralbyrån år 2003. Den visade att kvinnan fortfarande var den som skötte det mesta arbetet i hemmet. Mat handlas med bil och mat lagas på hel eller halvfabrikat och disken görs ofta av maskin vilket drar ned tiden på arbetet avsevärt. Kvinnan spenderade i genomsnitt 46 min på matlagning per dag och 30 min på städning medan mannen lade 25 min per dag på matlagning och knappt någon tid på städning. (Snidare 2004, s. 50)

2.4.5 Efter andra världskriget

Under andra världskriget avstannade utvecklingen av bostäder. Efter kriget fick kvinnor som varit ute i arbetslivet återvända till hemmen för att bli hemmafruar eftersom männen skulle få tillbaka sina arbetsplatser. Ordet hemmafru blev en statussymbol och idealet kom från USA där kvinnan inte längre ”behövde” arbeta. (Historieätarna, 2016, 3:2) Hemmafruidealet visades på reklamer med mera, ständigt som en leende vacker kvinna i förkläde och som hela tiden försåg familjen med nybakade godheter. Allt detta i ett nytt modernt kök i ljusa pasteller som visade på hur hemmafrun skulle ha det i hemmet. (Byggfabriken, 50-tal och 60-tal - stilhistoria) När kriget var slut växte Sveriges ekonomi och blev på 50-talet starkare än någonsin förr. Det medförde skattefinansierade skolor, sjukvård, dagis och arbete åt alla. Dagis och skola innebar att hemmafruar kunde få hjälp med att ta hand om barnen och hade möjlighet att komma ut i arbetslivet i större utsträckning. Med den starka ekonomin kom också mer saker, prylar och mer ny teknik än någonsin tidigare. (Snidare 2004, s. 52)

I och med att det kommer många nya elektriska produkter på marknaden som var gjorda för matlagning tog också mannen plats i köket. Maskinerna var tekniska och svårhanterliga vilket ansågs vara för svårt för kvinnor att klara, till exempel våffeljärnet. Teknik var något som enbart mannen förstod sig på. På grund av alla dessa nyheter höjs statusen på kök och köksarbete och mannen sätter sin fot i köken för första gången, även om det inte var vanligt. (Historieätarna 2016, 3:2)

Under 1940-talet hade frysen introducerats, men då i form av frysrum med frysfack som hyrdes ut. Dessa låg oftast inte i bostadshuset utan någon annanstans i området eller i centrum. Men på 50-talet kom frysen in i bostäderna och byggdes snart ihop med kylskåpet. (Historieätarna, 2016, 3:2) Då kom också diskmaskinen som underlättade arbetet i köket. De första var fristående och stod ofta uppe på bänken. (Björk, Nordling & Rappen 2009, s.107) På 50-talet kom också TV:n som förändrade hur vi åt och umgicks. TV:n innebar att många började äta mat framför TV:n, som var placerad i vardagsrummet, eller i alla fall dricka sitt kaffe där. (Historieätarna, 2016, 3:2)

Många nyheter till köket lanserades på Helsingborgsutställningen H55. Bland annat designades bostaden *Skal och Kärna* av Mårten Larsson, Anders William Olsson och med inredning av Lena Larsson. Istället för ett vardagsrum valde Lena Larsson att skapa ett allrum med en öppning i väggen in till köket. Väggen mellan kök och allrum var uppbyggd

Fig. 8. Detta radhus i Vällingby, från mitten av 50-talet har en öppen vägg med hyllsystem och glasluckor som påminner om det som Lena Larsson introducerade under samma tid.

av ett öppet hyllsystem som gjorde att det var möjligt för den som stod i köket att umgås och prata med dem i allrummet. Lena Larsson var också den som introducerade slit och släng kulturen i Sverige då hon ville minska hushållsarbetet för kvinnor. Engångsprodukter vid måltider sparade tid med disk och undanplockning. (Snidare 2004, s.52)

Design blev viktigare och viktigare i bostäderna och inte minst i köket. Mönstrade textilier, gärna av kända designers blev vanliga inslag i köken. Ett nytt material som var både lättstädad och väldesignat introducerades som bänkskiva och stänksskydd, Perstorpsplattan. Det var en spånskiva med laminat med mönster, det vanligaste mönstret av sträck som gick huller om buller, kallat Virrvarr. (Snidare 2004, s. 52)

Under 1950-talet blev köken större med en rymlig matplats. Matplatsen kunde vara placerad i köket eller att kökets fasta inredning skilde matplatsen från köket i ett så kallat barkök. I och med att kylskåpet blev en succé försvann också skafferiet helt i nybyggda bostäder. (Björn u.å) På 50-och in på 60-talen var det också populärt att ha mosaik som stänksskydd i köken. Mosaiken var uppbyggd av små, färgade, kvadratiske glasbitar som gav köket ett modernt utseende. (Snidare 1998, ss. 71-72)

Ännu vid 50-talet är elektrifieringen av Sverige pågående. Många hushåll har ännu inte fått elektricitet. Men vid denna tid kommer den i större utsträckning och spis och kylskåp som var eldrivna introducerades i många småhus. Zinkbeklädda träbänkskivor försvinner nästan helt nu också. (Jonsson 1985, s.196) Efter 50-talet var det få bostäder som inte hade vatten, elspis och kylskåp med frysack.

2.4.6 Villaområden

Villornas utveckling har inte riktigt följt den som skett i lägenheterna runt om i Sveriges städer. Detta då de inte riktigt behövde minimera ytan av köket på samma sätt som behövdes i de trångbodda stadskärnorna. Ända sedan början av 1900-talet byggdes villor från så kallade villakataloger som sålde prefabricerade kataloghus. På 30-talet var detta ett av de vanligaste sätten att bygga egnahembostäder på. Detta innebar att många medelklass- och arbetarklasskök i villor från denna tid såg likadana ut. (Björk, Nordling & Rappen 2009, s. 75) Alla nybyggen hade moderna kök med elspis, kylskåp, rostfri diskbänk, över- och underskåp och släta linoljemålade masonitluckor. (Snidare 2004, s. 49) I överklassens villor fanns det fortfarande ett rum för hembiträdet på 30- och 40-talen. I de lägre klassernas villor behövde köket innehålla en matplats då de ofta inte använde finrummet annat än vid fest. De övre klasserna hade dock ingen vana av att äta eller umgås i köket vilket gjorde att de åt i finrummet, eller i matsalen eventuellt med personal som arbetade i köket. (Björk, Nordling & Rappen 2009, ss. 87-103) 1950-talets villaideal kom från USA. Trendigt var enplansvillor, gärna med trädgård, swimmingpool och hemmafru. Hembiträdets rum finns inte längre kvar i bostäderna eftersom de flesta kvinnor var hemmafruar och skötte städning och matlagning. Under 50-talet kommer också de första köken som ligger på övervåningen. Detta så att bottenvåningen skulle kunna användas som en källare, med garage, förvaring verkstad och ibland sovrum. (Björk, Nordling & Rappen 2009, ss. 107-119)

På landsbygden såg situationen annorlunda ut. Dit tog det längre tid innan utvecklingen nådde. De som fortfarande bodde i hus som inte hängt med i bostadsutvecklingen som skett i städerna kunde bli rekommenderade av kommunen att köpa färdigt monterbara hus. De som gjorde detta blev ofta besvikna på framförallt köken, då de menade att på landsbygden umgicks de i köken och det var ständigt folk och liv där, då blev de nya små köken alldeles för små. De ansåg att planlösningen inte var genomtänkt i dessa hus och inte anpassade efter deras behov. (Eivergård & Hansen 1992, s. 102)

2.5 1960-1970-tal

2.5.1 Tidigt 1960-tal

Som under de senaste decennierna kommer inspirationen till våra hem från utlandet, nämligen USA. Under 60-talet är det plasten som slår igenom stort från andra sidan Atlanten. Plastens kvalitet har förbättrats och den ersatte materialet som många av de vanliga hushållsföremålen var gjorda av, bland annat föremål av porslin och rostfritt stål. Föremål som nu gjordes i plast istället för andra material var bland annat diskborsten och hinken. Fördelar med plasten var att det kunde slängas istället för att diskas och det fanns i så många olika färger. Detta gjorde att nya starka färger och mönster introducerades i köket under 60-talet. (Snidare 2004, s. 53) År 1959 kom nyheten kork-o-plast som var en korkmatta med ett skyddande lager av plast på toppen. Materialet var slitstarkt och blev en stor succé som ofta lades på köksgolven under 60-talet. (Bach 2001)

Under 60-talet är det fortfarande väldigt många kvinnor som är hemmafruar, men också många som börjar att förvärvsarbeta utanför hemmet. Eftersom hela samhället var uppbyggt på att kvinnan skulle vara hemma och ta hand om barn och hushåll var det väldigt svårt för kvinnan att komma ut på arbetsmarknaden. (Historiaätarna 2014, 2:2) Men under 60-talet var det också brist på arbetskraft och samhället utvecklade bättre barnomsorg vilket tillät fler kvinnor att slå sig in på arbetsmarknaden. (Björk, Nordling & Rappen 2009, s. 123) På grund av att fler kvinnor kommer ut i arbetslivet blir det också vanligare att mannen tar en viss roll i hushållsarbetet och köket, dock är det fortfarande ovanligt. (Historiaätarna 2014, 2:2)

När det kommer till maten förändras den inte särskilt mycket under 60-talet. Det är fortfarande pulversupplement, som soppor, såser och kakor, som är på modet och även mycket konserverad mat. Dock kommer det en nyhet, pizzan. De som har varit ute och rest kommer hem och pizzeriorna kommer till Sverige under 60-talet. (Historieätarna 2014, 2:2)

2.5.2 Miljonprogrammet och 1970-talet

Det rådde fortfarande stor bostadsbrist på 60-talet och åren 1965 till 1975 hade Sverige som mål att bygga 1 000 000 nya bostäder, det så kallade miljonprogrammet. När så många nya kök skulle byggas under så kort tid kom standardiseringen från årtiondet innan väl till pass. De nya måtten innebar att det var enkelt att prefabricera de nya enheterna eftersom de nu passade in i alla kök oavsett planlösning. Luckorna var av spånmaterial som spraymålat med akrylfärg, alla delar var enkla att montera ihop på plats. Under 60-talet var de i ljusa nyanser, på golven låg oftast plattor av plast eller mattor av linoleum som var både hållbara och lättstädade. Även väggarna var oftast täckta i det nya materialet plast, men här i form av tapeter, gärna i småblommigt mönster. Dessa var också enkla att torka av och hålla rena. Miljonprogrammets lägenheter var oftast små till ytan och enkla till utförandet. Men under perioden bygges också villor och större lägenheter som räknades in i de en miljon nya bostäder som byggdes. (Snidare 2004, s. 53)

Under 70-talet förändrades trenderna i köket. Familjelivet skulle vara frigjort och det var på modet att vara väl inställd till barn och hjälpa dem att utvecklas. Detta ledde till att köken återigen växte i storlek så att umgänget och livet åter kunde ta plats i köket. Barköken med öppning mot matrummet blev vanligare, en del väggar slogs ut i redan befintlig bebyggelse. I många fall strök jungfrukammaren med i moderniseringen för att skapa större kök. På 70-talet hände det mesta i köket, matlagning, storbak, sy, färga kläder, nu skulle familjerna äta länge och prata mycket. Barnen skulle ta stor plats i köket och vara med där inne tills de somnade på kvällarna. Detta var det koncept som Lena Larsson försökte att få igenom redan på 50-talet med den mer öppna planlösningen och mer umgänge i familjelivet. Även den slit och släng kultur som hon förespråkade fick maximalt genomslag nu. (Snidare 2004, s. 54) Många kök var vinkelkök för att få plats med en större matplats eller så hade de flyttbara väggar för att kunna göra ytan mer öppen, eller mindre öppet till vardagsrummet. (Björk, Nordling & Rappen 2009, s. 151) Färgskalan i köket blev också nu mörkare, färggladare och mer mönstrat än den någonsin varit förr. Färgerna som fanns på både detaljer och de fasta interiörerna var brunt, vinrött, avocadogrönt och orange. På golven låg plastmattor som imiterade kakelmönster från fjärran länder i gröna och bruna nyanser. Till och med taken blev mörka under 70-talet. Gärna i furupanel som även kunde täcka väggarna vid den här tiden, likt en bastu. Livet i köket skulle vara enkelt, enkla maträtter och trevligt umgänge. Köket blev återigen som ett vardagsrum. (Snidare 2004, s. 54)

Foto: Granath, Karl-Erik

Nordiska museet

Fig. 9. Ett kök från tidigt 70-tal. Här är köket likt ett vardagsrum med soffgrupp och en TV i köksskåpet. Kvinnan står vid diskmaskinen och en av de nya modefärgerna, rött, är introducerat i köket.

På 1970-talet ser konsumentinstitutet över standarderna som är satta för bostäder runt om i Sverige. De uppdaterar dem och kompletterar dem med barnsäkerhet och handikappsanpassning. Normer och regler skapas för hur bostäder ska utformas för att vara handikappvänliga. (Ljung 1992, s. 30) De första bestämmelserna för handikappsanpassning kom dock redan 1951 i samband med HFIs köksundersökningar. (Thiberg 1985, s. 143)

I och med den höjda levnadsstandard som kom med 70-talet började våra bostäder att ses som konsumtionsobjekt, som mycket annat också blivit vid den här tiden. Köket blir något som helt plötsligt påverkas av modet och som påverkas av våra konsumtionsmönster. (Jonsson 1985, s. 198)

2.5.3 IKEA - PAX

IKEA hade slagit igenom med sina billiga möbler som kom i platta paket och år 1968 kom de med sitt första kök för att 1971 lansera köket Pax. (IKEA u.å) Paxmodulerna var färdig monterade i brun masonit men luckor och lådfronter fick köparen själva måla. Med åren lanserades många nya olika typer av luckor i olika material och utföranden. En standardiserad högsta höjd på IKEAs kök kom först mot slutet av 70-talet då det så kallade System 210 kom, vilket innebar att höjden på alla köksmoduler var 210 cm. Detta innebar att äldre kök som installerade de nya köken fick en hylla högst upp på överskåpen, eftersom takhöjden var betydligt högre, där ställdes ofta krukor och vaser. Tanken med IKEAs kök

var att köparen skulle känna igen sig i det och även att det skulle vara billigare än hos konkurrenterna. (Snidare 2004, s. 55) Under 80-talet kom ännu fler alternativ att välja på till Pax-serien. Olika typer av lådor, skåp, bänkskivor och färgsättningar.

Även gör-det-själv kulturen kom under 70-talet och många snickrade sina egna möbler till köket. Vilket också var något som IKEA tog till sig.

2.6 1980-2017

2.6.1 1980-tal

Skillnaderna mellan 70-talets kök och 80-talets är påtagliga. Tankarna som gör-det-själv och barnvänlighet lämnades i 70-talet för att ge plats för 80-talets lyx och glamour. Inspirationen kom från loftlägenheter i New York eller lyxiga, stora, luftiga herrgårdskök från Sverige och Frankrike. Köket behåller stämpeln som det nya vardagsrummet, men nu går det ännu längre och på de blanka stengolven läggs orientaliska mattor in, ljuskronor hängs upp och möbler såsom fätöljer landar i köket. Köken ska vara väldesignade och det finns inget stopp för hur överdådiga och lyxiga de får vara. Det är nu svenskarna börjar riva ut det gamla och renovera. Alla vill visa sin individualitet genom sin inredning och inte minst i köken. Olika

historiska epoker var också något som åter fick ökat intresse under 80-talet. Många skåpsluckor var därför antikbehandlade för att se gamla och gedigna ut. (Snidare 2004, ss. 55-57) Luckorna var ofta profilerade och inslag av glasade överskåp var vanligt. Till detta matchade många med väggar i ljusa beiga nyanser. En annan trend var att lägga in färgklickar i köket, exempelvis på spis och diskmaskin, för att dra ögat till de dyra vitvarorna. (Björn, NE u.å) Under 80-talet blir det också fler och fler som tar lån, dels för att köpa hus och bostadsrätter, men också för att ha råd med den nya lyxen. Folk äger sina boenden istället för att hyra i större utsträckning. (Historieätarna 2014, 2:4)

I och med den personlighet och lyx som köken nu visade upp fick också intresset för matlagning ett uppsving. Matlagning blev något som kunde vara en hobby istället för en nödvändighet. Nya restauranger och kokböcker med nya recept var ständiga inslag i konsumenternas vardag. Något annat som kom på 80-talet var mikrovågsugnen, den förde med sig nya matvanor och många värmdes enklare maträtter i micron istället för att laga den tjugusiga maten från kokböckerna, de rätterna

Fig. 10. IKEA Kållered visar upp ett stort utbud av personliga luckfronter till köksmodulen FAKTUM.

åts på restaurang istället. Lena Larsson såg den nya typen av lyxmat som ett hot mot våra vardagliga matvanor. Hon menade på att vi inte skulle skämmas över att vi åt en ostmacka i köket och att det var okej att inte äta hummer varje dag i det glansiga och gnistrande köket. (Snidare 2004, s. 57)

Ekonomi gick åter nedåt under 80-talets gång. Detta ledde till att få nya bostäder byggdes, men ombyggnader och renoveringar pågick som aldrig förr. Redan nu var det många som renoverade sina miljonprogramskök som kunde kännas omoderna bland de lyxiga och blanka material som nu var på modet. Många uppgraderade sina kök med större vitvaror som doldes bakom skåpsfronter som matchade resten av köket. Andra nya tekniska lösningar som strömmade in i köken var juicepressen och elvispen. Inte nog med att all dessa nyheter introducerades i köken, utan även datorn var en nyhet i hushållen på 80-talet. Många kopplade samman sin nya köksutrustning med en dator så att matlagning och kök kunde styras från andra platser än köket. Till exempel kunde ugnen vara varm när du kom hem efter arbetsdagen. (Snidare 2004, s. 57)

Det var även andra som tyckte att de nya matvanorna var problematiska, bland annat Ergonomidesigngruppen som ville att svenskarna skulle äta en mat som var baserad på groddar, alger och rotfrukter. För detta designades nya svala fuktskåp som skulle hålla groddarna fuktiga genom att duscha dem. Det gjordes också nya ugnar som skulle vara bra för brödbakning och de skulle också vara energisnåla istället för avancerade som mycket av den nya utrustningen var under 80-talet. Dock blev denna typ av levnadssätt och matlagning aldrig något som fastnade hos konsumenterna. (Snidare 2004, s. 57)

En stor förändring i hemmens planlösning kom år 1985 på boställningen Bo85 i Upplands Väsby. Här valde arkitekterna, bland annat White arkitekter, att skapa mer öppna och mindre lyxiga boenden. Mellan kök och matplats var det öppet och även mot vardagsrummet. Köket hade en tydlig koppling till vardagsrummet och även till terrassen. Takhöjden var också ovanligt hög och här hade standardmått på köksskåpen frångåtts för att skapa djupare skåp med plats för bland annat större tallrikar. Materialen var i största utsträckning naturmaterial för att skapa ett ekologiskt och hållbart boende. Detta var början till uppsvinget för den öppna planlösningen som på senare tid blivit en succé i de svenska hemmen. (Snidare 2004, ss. 57-59) I och med de öppna planlösningarna öppnade debatten för köket och finrummet upp igen. Denna gången handlade det inte om att alla använde köket istället för finrummet utan snarare att vardagsrummet blev för ”ofint” och för öppet. (Thiberg 1985, s. 102) En annan förändring i planlösningen som kom med att köken fick en förhöjd status, var att köket inte längre låg mot baksidan av byggnaden eller in mot trapphuset i mörkret. Nu började istället köket att placeras mot framsidan av huset, med stora fönster och utsikt. Detta var ännu ett förhöjande värde i det lyxiga rummet köket. (Björk, Kallstenius & Rappen 1984, s. 122 & 158)

Under 80-talet är det fortfarande ganska ojämnt i hemmen. Både mannen och kvinnan förvärvsarbetar men trots det förväntas kvinnan ta hand om hemmet och barnen. Hon spenderar ungefär fyra gånger så mycket tid på matlagning som mannen. (Thiberg 1985, s. 143) Den öppna planlösningen är tänkt att minska skillnaden mellan kvinnan och mannen då alla ska bli engagerade i hushållsarbetet. (Thiberg 1985, s. 163) Gunilla Luthers och Lena Dranger från Kvinnors byggforum och Byggforskningsrådet uppmärksammade, under slutet av 80-talet, att köken fortfarande ritades av män som inte alls hade lika stor erfarenhet av kök och hushållsarbete som kvinnor hade. Luthers och Danger hjälpte arkitekter att förbättra deras ritningar över kök och gav dem tips på hur alla små utrymmen kunde tas till

vara. (Snidare 2004, s. 58) Däremot har klasskillnaderna aldrig varit så små som på 1980-talet. (Historieätarna 2014, 2:4)

2.6.2 1990-tal och mannens kök

Efter att bostadsmarknaden kraschat i slutet av 80-talet började svensken tänka efter kring sitt boende och sin levnadsstandard. De insåg att de inte levde varken hållbart eller ekonomiskt och ekologi introducerades i köken och matvanorna. Nu blev det istället ekologiska produkter och naturmaterial som blev på modet. Material såsom sten och trä, vi källsorterade, återanvände och tänkte på hantverk och hållbarhet. Färgerna som användes för att måla i köken blev mindre miljöfarliga och linoljefärgen blev populär igen efter några decennier i glömska. Det miljövänliga gick nästan till överdrift då mycket av det som ansågs vara miljöfarligt, såsom plast, revs ut. Plastmattor från golven banade väg för nylagda eller framtagna trägolv, skåpsstommar och köksinteriörer revs också ut för att istället ersättas av luckor av rent trä såsom ek, björk och ask. Andra naturmaterial som introducerades i köken var kakel, mosaik och natursten som inspirerats från Medelhavets mönster och färger. (Snidare 2004, s. 59) På golven läggs klinkers som också kommit från de sydligare breddgraderna till oss här i Norden. Detta på grund av det nya semestervanorna som svenskarna får. (Lindqvist 2009, s. 183) Även mycket av maten som blev modern nu kom från Medelhavet. Men vi åt också mat från hela världen, bland annat introduceras tacos på 90-talet. Det viktiga med maten var att den inspirerade oss, det behöver inte nödvändigtvis lagas eller ätas. (Historieätarna 2016, 3:4)

Från 80-talet utvecklades den datoriserade tekniken vidare och på 90-talet kom den så kallade IT-boomen som också exploderade i de svenska köken. Produkter som introducerades på marknaden var bland annat kylskåp som kunde berätta vad som fanns där inne och även vad som behöver handlas i förhållande till olika recept som fanns inlagda i kylskåpets dator. Konstfackskolan i Stockholm genomförde 1996 ett stort studiearbete om kök där många nyheter fanns med bland produkterna som togs fram. Den som slog igenom starkast var induktionshällen, medan andra mindre lyckade produkter var till exempel ett kylskåp med många små luckor så att endast en liten lucka behövde öppnas vid det livsmedel du ville ha. (Snidare 2004, s. 60) TV:n flyttar också in i köken under 90-talet och kallas då köks TV:n. Men den blir också vanligare i andra rum runt om i bostaden. (Björk, Nordling & Rappen 2009, s. 183)

Under senare delen av 90-talet återkom köket som påminner om stugan, de första köken som fanns i Sverige fram till början av 1900-talet. Nu blev köket en liten del av det stora allrummet som var kombinerat vardagsrum, matrum, eventuellt hall och kök. Även väldigt stora kök var något som kom med 90-talet. Dessa två kökstyper var ett sätt för svensken att visa status. Just att kök kopplats samman med status och blivit en symbol för välfärd började komma på 80-talet och hade på 90-talet helt fått fäste. I och med detta visade även mannen ett stort intresse i köken. Det var ofta männen i hushållet som var drivande i frågor att köpa dyra nya apparater och teknik till köken. Det fanns också undersökningar som visade att det viktigaste för mannen var hans bil, men på andra plats kom oftast köket. En typisk produkt som utstrålade status var spisen. Ju större spis desto bättre. De fick gärna vara gas och eldrivna och ha grilleffekt och AGA-spisen kom också tillbaka in i hemmen, men nu som statussymbol. (Snidare 2004, s. 60) Från 1990-talet syns en tydlig skillnad mellan de dyra lyxköken och de vanliga, billiga köken. Detta var ovanligt i Sverige då de flesta kök tidigare haft en hög, jämn kvalitet. Det uppstår en tydlig klyfta mellan olika samhällsklasser återigen. (Björn, NE u.å) På 90-talet blir däremot jämställdheten mellan köken bättre. Politiska beslut

att även pappan ska vara hemma och ta hand om barnen genomförs och pappaledigheten införs 1995. (Föräldraförsäkringsutredningen 2005, s. 150)

Fig. 11. En man arbetar i köket, vid den nya enheten köksön. Detta kök har en öppen planlösning mot både vardagsrummet och altanen.

Under bomässan H99 i Helsingborg visade Riksbyggen upp en bostad som innehöll nyheten köksön. Lägenheten var stor med fantastiska utsikter åt flera håll. Köket hade endast en liten diskho och en beredningsbänk samt några överskåp. På en separat, fristående bänk mellan köket och vardagsrummet fanns spisen belägen. Många ansåg detta vara en konstig lösning, men inom kort var det något som kunde synas i de flesta nyrenoverade och -byggda kök i Sverige. (Snidare 2004, s.60) I villorna slog inte den öppna planlösningen igenom lika starkt. Där blev istället köken stora vinkelkök med en matplats där umgänget och festerna hölls. Matlagning med vännerna i köket var det nya sättet att umgås. Köket gränsade till vardagsrummet som istället hade den centrala rollen i villan. (Björk, Nordling & Rappen 2009, s.183)

2.6.3 IKEAs kök

1993 ersatte IKEA System210 Pax med det nya systemet Faktum. Faktum riktade sig mer mot den internationella marknaden där kök behöver vara mer anpassningsbara då det ofta saknades en standard för bland annat vitvaror. Den nya serien bestod av fristående delar som kunde monteras i olika konstellationer för att göra köket mer personligt och att det skulle passa alla. (Snidare 2004, s. 55)

”Det mångsidiga, flexibla kökssystemet Faktum är grunden i alla våra väggfasta kök. Det är ett system som gör det möjligt att utforma ditt kök så som du vill ha det. [...] Smarta och vackra kök är viktigt - där tillbringar du massor av tid.

Välj mellan bänk-, vägg- och högskåp i många olika bredder. Vägg och högskåp finns även i olika höjder. Vill du utnyttja ett hörn väljer du ett hörnskåp med en karusell eller utdragbar inredning som gör allt lätt att nå. Det finns även speciella stommar för inbyggnad av ugn, mikrovågsugn eller kyl/frys. Komplettera gärna skåpen med fullutdragslådor med låddämpare. De fångar upp lådorna och stänger dem mjukt.

Även om det är insidan som räknas är utseendet lika viktigt om du ska trivas med ditt kök. Hos oss kan du välja mellan en mängd köksluckor i olika stilar och material - från högblank folie till massivt trä. Vill du matcha stilen finns passande vitrinluckor av härdat glas. [...]” (IKEA 2012)

90-talet skulle kunna sammanfattas med att köken blev anpassningsbara. Färdiga moduler som kunde höjas eller sänkas, som kunde passas in med äldre kök eller bygga ett helt nytt. Men då den öppna planlösningen fortfarande regerar finns kanske möjligheten att det inte kommer att kallas kök i framtiden. (Ljung 1992, s. 33) År 2013 bytte IKEA köksstommar igen, till den nya Metod.

Som tidigare nämnts genomförde IKEA (2011) en rapport om hur vi spenderar tid i köket och vad vi anser om våra dem. Det visar sig att vi spenderar mycket tid i köken, men majoriteten spenderar endast 1-31 minuter på matlagning per dag. Hela 78% anser att köket är en plats för mer än bara matlagning och nästan lika många är nöjda med sina kök.

Enligt *Köksrapporten* (2011) är det många som tycker att det är väldigt höga krav på estetik i köken och 65% tycker att det är viktigt att andra personer tycker att deras kök är snyggt. I rapporten menar Peter Ullmark, professor vid Chalmers Arkitektur i Göteborg, att det är för mycket fokus på personlighet och estetik till den gräns att funktion och bekvämlighet glöms bort. Han ifrågasätter också standarden som han ser som begränsande i utformning av kök då det inte finns många olika basmoduler.

2.6.4 Samtiden 2000-2017

Det sägs att ingen annanstans i hela världen tycker befolkningen att det är så viktigt att följa de senaste kökstrenderna som i Sverige. Möjligtvis är USA de enda som är lika trendmedvetna som svenskarna, menar Uuve Snidare (2004, s. 7).

Under början av 2000-talet kom mycket av inspirationen från restaurangernas kök. Detta var troligtvis ett resultat av att vi åt mycket på restaurang och ville laga lika god mat hemma till vardags. Köken kläddes i rostfritt stål, både på vitvaror, bänkskivor och skåpsluckor. Kakel är också standard i köken från och med slutet av 90-talet och på 00-talet. 90% av nyproduktion väljer vitt kakel i köket eftersom att det är neutralt och passar med alla andra färger. Kaklet placerades antingen på väggen mellan under- och överskåp, men kunde också täcka hela väggen upp till taket. (Snidare 1998, ss. 102-107)

Köksön har nu också fått fäste och finns i många av de svenska hemmen. En del anser att köksön har fler nackdelar än fördelar. Men många umgås runt den genom att laga mat tillsammans och mingla i köket/vardagsrummet. Köksön kan vara fast med inbyggd spis och vattendragning eller rörlig på hjul och fungerar då mer som en arbets- och avställningsyta. (Snidare 2004, s. 61) Den öppna planlösningen är mer modern än någonsin, men samtidigt är det många som redan började tröttna på den under 00-talet. Det kändes daterat och många insåg att de aldrig fick vara ensamma utan alltid behövde umgås med familjen då det endast fanns ett stort rum för alla att vara i. (Historieätarna 2016, 3:6)

Fig. 12. Ett rostfritt kök från IKEA, utan överskåp och med vitt kakel hela vägen upp till taket.

En av de många trender som är på modet under det individuella 00-talet är att överskåpen försvinner ur köken. Antingen ersätts överskåpen av hyllor som visar upp diverse prydnadsföremål, kokböcker och porslin eller så förblir väggen tom för att skapa rymd i rummet. I viss mån blir köket mer en estetisk presentation och funktionen i rummet börjar att ge vika för mer dekorativa element. (Snidare 2004, s. 61)

I villorna runt om i landet blir planlösningarna mindre traditionella och arkitekterna tar ut svängarna mer. Villorna blir bara större och större och köket är i de flesta fall öppna och sitter ihop med umgängesrummet. Köken är mer exklusiva än någonsin och det finns inga gränser för vad som är möjligt. (Björk, Nordling & Rappen 2009, ss. 187-199)

Köken efter år 2000 har handlar om idén att skapa drömmarnas kök. För inspiration bör vi vända oss mot inredningstidningar som visar hur drömköken ser ut. Bland annat kan de innehålla romantiska, mysiga och lantliga kök med öppna eldar eller järnspisar som höjer statusen på alla kök som innehåller en. I till exempel tidskriften *Lantliv* kan vi se hur dessa "lantliga" kök är idyllen, med öppna eldar med kuddar framför och gamla redskap fungerar som rekvisita för att skapa en historisk stil. Dock är det dyrt att köpa sina drömmars kök, varpå många väljer att enbart byta ut sina köksluckor. (Lindqvist 2009, ss. 180-183)

Idén om köket som statussymbol, som skapades under 80 och 90-talen, växer sig ännu starkare under 00- och 10-talen. Detta på grund av att sociala medier som Instagram och Pinterest innebär att vem som helst kan visa upp sitt kök, sin mat och sin livsstil för världen. Kökets status höjs ännu mer och det är inte längre bara en plats för kvinnan utan en plats där alla vill vara, samlas och umgås. För att visa upp sitt kök i sociala medier investerar många därför ännu mer i det. Samtidigt som själva bostaden blir värd oerhörda summor pengar vill därför många investera ännu mer i sitt boende och försöka höja värdet varpå

köket ofta renoveras och investeras i ännu mer. Det blir viktigt för många att visa att de har mycket pengar, även om så inte är fallet. (Historieätarna 2016, 3:6)

Nyheter för arbetet i hemmet på 2000-talet var RUT-avdraget som innebar att det blev billigare att hyra in arbetskraft till hemmet. RUT står för rengöring, underhåll och tvätt. RUT innebar att det blev billigare att få hjälp med städning i bostaden och framför allt i kök och badrum. Det var nästan enbart kvinnor som skötte denna typ av städarbete i bostäderna. (About Time 2017)

Under 00- och 10-talen är det fortfarande populärt med kataloghus. De kommer till stora delar färdig monterade, även så köken som kan komma med fullt utrustade rakt från fabriken. (Lindqvist 2009, s. 183)

Trender i köket under år 2017 är att köken ska vara mörka, gärna gråa eller svarta. Luckorna har speglar eller är släta men då i exponerat trä, gärna plywood. Både bänkskivor och stänkskydd är av sten, oftast marmor. Kakel finns inte längre på väggen mellan under- och överskåp. (Google, Kökstrender 2017 2017)

2.6.5 Nya matvanor

När det kommer till mattrender kommer det nya hela tiden. Det kommer i genomsnitt en ny kokbok varje dag i Sverige. Mat betyder gemenskap, det är något som vi samlas runt, pratar om och engagerar oss i. Vi köper gärna mat från små lokala företag samtidigt som vi köper produkter från hela världen. Det mest tydliga i våra matvanor på 2000-talet är att vi slänger mer mat än någonsin, detta då vi inte litar på när den blir dålig. Det står rekommendationer på förpackningarna, men vi litar inte på oss själva att kunna avgöra om till exempel mjölk är dålig eller inte. (Historieätarna 2016, 3:6)

Redan tidigare har det varit möjligt att köpa hem mat och få den levererad hela vägen till dörren. Men det är först på 2010-talet som detta slår igenom och blir vanligt hos svenskarna. Det blir vanligt att köpa hem en redan färdigpackad matkasse. Den kan exempelvis innehålla de varor som du själv valt i datorn eller så kan den komma med recept och de råvaror som behövs för de recepten. Matkassar finns att köpa i alla möjliga olika varianter, vegetariska, veganska, laktosfria, för barnfamiljen eller för finsmakaren.

”Idag finns det flera aktörer på e-handelsmarknaden som har riktat in sig på att sälja färdigkomponerade matkassar med tillhörande matlagningsrecept.

Att handla en matkasse brukar kosta mellan 500 och 900 kronor och kan tex innehålla ingredienser för fem middagar i veckan till fyra personer.

Många som handlar matkassar gör det också för receptens skull för att få mer varierad kost och prova något nytt, det är lätt hänt att middagarna annars blir för lika. För de som önskar snabblagade middagar finns det särskilda matkassar för det eller t.o.m. delvis färdiglagade middagar i kassen.” (matkasse.se 2017)

Det är väldigt viktigt att spara på tid, miljö och pengar i dagens samhälle och det är just så matkassen marknadsförs för konsumenterna. (matkasse.se 2017)

Mycket av maten beställs genom mobilen eller internet och mindre mängd mat lagas hemma under 2010-talet. En annan nyhet som kommer med maten direkt till dörren är företag som till exempel Foodora. De levererar mat från olika restauranger i närheten av där beställaren bor, hela vägen hem till den som är hungrig. (Foodora 2016)

2.6.6 Historisk stil

Byggnadsvård och byggnader med historia är något som idag är en av de hetaste trenderna. Dels eftersom att det nu är viktigare än någonsin med återbruk och hållbar utveckling, men också för att många tycker att äldre stilar skapar charm och höjer mysfaktorn. Vi börjar tröttna på det masstillverkade där allt ser likadant ut och vill återgå till det gamla handgjorda. På fastighetsmarknaden är det nu hus med historia som säljs dyrast och har flest visningar på internet. (Gudmundsson 2010, ss. 7-15)

Men det är inte alltid nödvändigt att köken faktiskt är gamla, för många räcker det att de ser gamla ut. Köken ska idag vara nya, fräscha och ha alla de senaste finesserna. Gamla kök, framför allt från mitten av 1900-talet och framåt rivs nu ut. Många anser att de inte är lika bekväma som kök idag är eftersom att lådor kan vara tröga, arbetsbänken låg och köken även kan vara svåra att bevara när vi vill passa in något nytt med det gamla. (Röing & Åberg 2011) Eftersom intresset för historiska kök är stort är det därför många som ersätter ett äldre kök med ett nytt i gammal stil men som följer våra standarder och har de bekvämligheter som gäller idag. *Byggfabriken* är bland andra en butik för byggnadsvård som erbjuder traditionella kök i originalstil men med dagens bänkhöjd, plats för dagens vitvaror och med lådor som går på räls för att enklare öppnas och stängas. (Byggfabriken, Måttbyggda kök 2017) Dessa kan antingen komplettera äldre befintliga kök eller sättas in när det är nödvändigt att byta ut det befintliga köket. Det finns många andra köksleverantörer som tillverkar kök i gammaldags stil. Till detta kan rekommenderas att installera träbjälkar i taket och vedspis för att skapa en gedigen gammaldags stil. (köksportalen.se u.å.)

Fig. 13. Ett modernt kök i retro stil från Kvänum. Köket är inspirerat från folkhemsköken från 40-, 50- och 60-talen men designat med dagens standarder och mått.

3. Diskussion och slutsatser

I diskussionen kommer uppsatsens innehåll att ställas mot de teorier som framgår i kapitel 1.8 Teoretiska referensram. Här kommer också diverse frågor som kommit till ytan under arbetets gång att tas upp.

Huvudargumenten i Ellen Keys text *Skönhet för alla* (2006 ursp. utg. 1897) är att en utjämning av maktstrukturerna i samhället måste komma inifrån hemmet, som hon politiserar för att skapa förändring. Genom att göra det privata i hemmet till något politiskt, som alla skulle engagera sig i, öppnade hon nya möjligheter för både kvinnor på sin tid och kvinnor under hela 1900-talet. Under slutet av 1800-talet ansåg många, som tidigare nämnt, att Keys syn på kvinnans roll i samhället och hemmet var skev och nedvärderande för kvinnan, då hon ansåg att kvinnans roll kunde vara i hemmet. Eftersom att så också var fallet under de kommande 70 åren blev hennes teorier viktigare är hon troligtvis anat. Debatten om kvinnans roll i bostaden som följde under stora delar av 1900-talet handlade mycket om att förändra hennes situation i hemmet, inte att hon skulle ta sig där ifrån. Alla de undersökningar som skedde på 40-talet var för att förändra situationen för kvinnor i köken och bostäderna. Den mer öppna planlösningen som kom med Lena Larsson på 50-talet var ett sätt att förändra hemmet för att minska klyftorna i maktförhållandet och stärka kvinnans roll i hemmet. Mycket av de förändringar som hänt i köket har kommit från husmödrar, hemmafruar och kvinnor själva. De har slagit sig fram för att förbättra sin situation, som försämrats sedan industrialismen. Då Key även inspirerats av Arts and Crafts rörelsen, bland annat William Morris, finns det även en koppling till 2000-talet när återbruk och kulturvård är de ledande samhällstrenderna. Det är inte längre hållbart eller modernt att köpa produkter med kort livslängd utan återigen är det viktigt att produkterna har kvalitet och ett gediget hantverk. Hantverk innebär också status i dagens kök och samhälle.

När uppsatsens resultat granskas med hjälp av Wera Grahn's (2009) teori om intersektionalitet syns tydligt relevansen av det hon skriver om. I hennes rapport beskriver hon hur kulturarv och dess dokumentation inte nämner kvinnor och att de kulturmiljöer som representerar kvinnor eller underklassen knappt finns bevarade i jämförelse med manliga miljöer. Under informationsinsamlandet för denna uppsats lästes många böcker och texter om kök. De flesta av de texter som har kök som huvudämne är skrivna av kvinnor. När vi betraktar köket i ett historiskt perspektiv sedan 1850-talet är det lätt att inse att det är en kvinnlig kulturmiljö. Detta eftersom det varit den plats som varit kvinnans främsta arbetsplats. I de texter som är skrivna av kvinnor namnges kvinnor i stor utsträckning. Köket beskrivs som en plats där kvinnor arbetade, levde och umgicks. De flesta texter som behandlar ämnet kök som är skrivna av män, har huvudsaklig fokus på ett större område, till exempel bostaden eller politik. Män namnger inte kvinnor i samma utsträckning som andra kvinnor gör, de lyfter snarare andra män så som politiker och arkitekter som på något vis påverkat kökets utveckling. Dock namnges få tjänarinnor överlag i samtliga texter.

I motsats till Grahn teori namnges i materialet, som tidigare nämnts, många kvinnor. Detta beror troligtvis på att det undersökta ämnet kan anses som ett kvinnligt ämne som många kvinnor kan ha erfarenhet av och relatera till. Trots att litteraturen nämner män som till exempel arkitekter och politiker så finns inte en enda nämnd man som arbetat i köket eller liknande. Dock behandlar Grahn text så kallade "fredningar", vilket kan liknas med Sveriges byggnadsminnesförklaringar, vilket de svenska hushållsköken är en ytterst liten del av.

Den sista teorin, av Eugène Viollet-le-Duc (Robertsson 2002), behandlar ämnet stilrestaureringar, det vill säga att restaurera något till ett skick som det kanske aldrig haft för att skapa ett utseende jämförbart med den tidsperiod som övrig miljö är ifrån. Stilrestaureringar är något som dels var populärt under andra hälften av 1800-talet, men då aldrig nådde köken, som inte var en miljö som överklassen uppehöll sig i och därför inte engagerade sig särskilt mycket i. Det började åter bli trendigt under 80-talets postmodernism som tog till sig inspiration från tidigare arkitektoniska epoker i sin formgivning. Från 80-talet har det vuxit fram till idag på 2010-talet när det blivit modernt att byta ut kök från det sena 1900-talet till mer tidsenliga med byggnaden från tidigare perioder. Till skillnad från 1800-talet då det diskuterades och debatterades om huruvida det var acceptabelt att stilrestaurera byggnader, så är det nu, på 2000-talet, allmänt accepterat att ”vårda” byggnaden genom att sätta in en kökstyp som kanske aldrig funnits i den byggnaden eller aldrig varit traditionell i det området. Däremot kan ett kök i gammal stil också smälta in bättre i sin omgivning och respektera miljön i övrigt på ett annat sätt än ett modern tillägg skulle kunna göra.

Många väljer en äldre stil, även i nybyggda hus för att skapa en genuin och mysig känsla som de anser äldre hus innebär. Enligt Venedigdokumentet, ett dokument från 1964 som anger rekommendationer och regler för restaurering och kulturvård, ska rekonstruktion som inte bygger på dokumentation helst inte genomföras och om den genomförs måste den uppfylla estetiska och tekniskt höga krav. Rekonstruktionen måste också visa att den inte är original utan präglas av vår tid. Alla tillägg till befintliga miljöer måste också särskilja sig från original för att visa att de är från en annan tid, samtliga förändringar måste dokumenteras. (Venedigdokumentet 1964)

Tidigare forskning om kök och om kvinnans situation i hemmet är som tidigare nämnts välundersökta ämnen. Dock har en översikt över hur kvinnans roll i köket utvecklats i takt med köket saknats. Denna uppsats kompletterar det tidigare kunskapsläget genom att kartlägga de förändringar som köket har genomgått i våra bostäder och dess sammanhang med kvinnas ståndpunkt i bostaden och köket.

I litteraturen fanns det många områden som inte var beskrivna om kök eller kvinnor. Bland annat försvinner information och diskussion om jämlikhet i litteraturen efter 1980-talet. Tjänstekvinnor och deras situation var svåra att hitta information om och om män i köken saknas information helt. Trots att det finns mycket information om bostadskökens historia finns det också många tomrum som lämnar utrymme för forskning.

Det finns en problematik med att uppsatsen endast beskriver normer vilket leder till att många unika bostäder och även andra typer av kök hamnar utanför ramarna. Vad innebär det för den bild av historien och nuet som förs vidare till framtiden?

Under de 167 år som uppsatsen behandlar i de svenska köken har utveckling för både kök och jämställdhet kommit långt och situationen är betydligt mycket bättre idag än den var vid 1800-talets mitt. Men ännu finns det inget slut på hur köken kan utvecklas och förändras, ännu har vi inte nått det ultimata köket och det kommer vi troligtvis aldrig att göra då behoven och förutsättningarna för våra bostäder ständigt är i förändring. Däremot så finns det fortfarande möjlighet för jämställdhet i köket. Ännu är vi inte där vilket syns i bland annat SCBs undersökningar från 2003, om vem som sköter hushållsarbete och matlagning, vilket fortfarande till större del är kvinnan.

5. Sammanfattning

Denna uppsats är skriven inom ramen för Bebyggelseantikvariskt kandidatprogram på Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet. Uppsatsen behandlar de svenska kökens utveckling från 1850 till 2017. Uppsatsen redogör också för köket som en kvinnlig arbetsplats och kvinnans roll i köket och bostaden.

Kök och kvinnans status i samhället är två ämnen som är väl utforskade. Om båda dessa ämnen finns det mycket litteratur och material, dock finns det många luckor i materialet, bland annat hur köket och dess utveckling hänger samman med kvinnans plats i köket och den kvinnliga kampen för jämställdhet.

Syftet med denna uppsats är att vidga förståelsen för kök och kvinnans status från 1850 fram till idag och dess utveckling och värden ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Syftet är också att, genom att exponera denna information om historiska kök, skapa ett större intresse för att bevara kök. Det är också att skapa förståelse för kvinnans roll i bostaden och köket. Samt att bidra med kunskap till hur köket och kvinnans utveckling har ett samband under historiens gång.

Målet med uppsatsen är att övergripande kartlägga de svenska hushållskökens utveckling från 1850 fram tills idag. Det är även att förstå den roll som kvinnor har haft i köket och bostaden under samma period, men också i vilken mån hon har varit med och utvecklat sin arbetsplats.

Problemet som uppsatsen belyser är att köken i svenska bostäder rivs ut och fler och fler kulturhistoriska miljöer i hemmen försvinner. Uppsatsen är tänkt att upplysa om varför köken ser ut som de gör och på så vis skapa ett större intresse för bevarande av kök. De frågeställningar som uppsatsen ska svara på är:

- Hur ser utvecklingen av de svenska bostadsköken ut från 1850 till idag och vad har utvecklingen berott på?
- Hur har kvinnans roll i köket utvecklats med köket?
- I vilken utsträckning har kvinnor varit med och påverkat bostädernas kök?

Uppsatsens avgränsningar är svenska bostadskök från tidsperioden 1850 fram till 2017. Undersökningen fokuserar på lägenheter i städer, men även landsbygd och villor tas upp, men inte i större utsträckning. Den behandlar också kön och maktrelationer i bostaden i större utsträckning än andra sociala förhållanden i köket. Den metod som använts är en deskriptiv litteraturstudie som är kombinerad med studier av bland annat magasin, tidningar, TV-program, bilder och ritningar. Uppsatsen utgår också från en teoretisk referensram baserad på Ellen Keys text *Skönhet för alla* (2006 ursp. utg. 1897), Wera Grahns rapport *Intersektionella konstruktioner och kulturminnesförvaltning* (2009) och Eugène Viollet-le-Ducs stilrestaureringsteori.

Utvecklingen av de svenska köken gick långsamt och såg ungefär likadana ut från att människor började bosätta sig i Sverige fram till mitten av 1800-talet med mindre förändringar och undantag av högreståndsbebyggelse.

Under 1800-talets sista årtionden kom den industriella revolutionen till Sverige. Människor flyttar in till städerna för att söka arbete och städerna blir överbefolkade och bostadsförhållandena dåliga. Många av städernas lägenheter var ett rum och kök och där kunde det bo upp till 15 personer. På mitten av 1800-talet kom järnspisen som medförde

stora förändringar i köken, bland annat att de blev mörka, men de blev inte längre täckta av ett lager aska och uppvärmning och matlagning kunde nu ske under mer kontrollerad form. På 1860-talet drogs vatten in i exklusiva lägenheter, men ännu på 1950-talet fanns lägenheter, och inte minst bostäder på landsbygden, utan rinnande vatten. Köken låg i regel mot baksidan av byggnaden och i överklassens lägenheter hade köket en egen ingång med tillhörande trapphus. I dessa våningar arbetade kvinnor i köket och jungfrun hade sin kammare i anslutning till köket. Frun i våningen var oftast instängd i den och sågs i många fall enbart som en prydnad i samhället. I de lägre klasserna arbetade få kvinnor i fabrikena, men många av dem var hemma och tog hand om barn och hushåll.

På grund av den dåliga bostadssituationen i landet blev det det mest akuta problemet att lösa i samhället under början av 1900-talet. Politiker satsade på att lösa frågan och gav ut förmånliga lån för den som ville bygga sin egna bostad, den så kallade egnahemrörelsen. Många föreningar skapades för att utveckla bra och billigt boende för befolkningen. Standarden på köken blir bättre på 1900-talet, fler bostäder har ett separat rum för matlagning, men långt ifrån alla har än ett kök. Vatten, avlopp och elektricitet är nya inslag i de flesta nybyggda kök och även äldre kök börjar sätta in dessa nyheter.

Efter att kvinnorörelsen börjat på 1800-talet växer den sig starkare efter sekelskiftet och kvinnor får en något större roll i samhället och också större möjlighet till arbete. Många kvinnor är dock arga för att de arbetar i kök som utformats av män som inte har erfarenhet av hushållsarbete. Nu kommer de första kvinnorna in i bostadsplanerandet och de arbetar främst med kök. En av dem var Sara Reuterskiöld som ställde ut kök på diverse utställningar. Hon hämtade sin inspiration från Tyskland där Margarete Schütte-Lihotzky hade utformat ett modernt kök som tagit efter taylorismens fabriker. Kvinnokampen fortsatte och 1921 fick kvinnor äntligen rösträtt.

År 1930 hölls Stockholmsutställningen som var genombrottet för modernismen i Sverige. Där lanserades sekundärköket, som var ett litet kök med en glasvägg som skilde köket och matplatsen åt. Köken var som fabriker, de skulle vara optimala att arbeta i och enkla att hålla rena. Dessa kök fick dock mycket kritik då arkitekterna bakom var män som inte visste hur arbetet i köket faktiskt gick till. De verkliga köken var konservativa och det var fortfarande en plats där folk sov, arbetade och umgicks, till motsats från modernismens tankar då var rum hade sin funktion. Under 40-talet uppstod ”kvinnoproblemet” som innebar att kvinnans arbete i hemmet sågs som ett riktigt arbete, men utan lön. Hemmafrun kunde ha ett schema på hur dagen i hemmet skulle te sig. För att göra arbetet i hemmet ännu mer som ett riktigt jobb startades forskningsprojekt om bostadsköket. De forskade på hur kvinnan rörde sig i hemmet och hur hon arbetade. HFI bildades 1944 för att ta fram bättre kök och redskap för kvinnorna som arbetade hemma. Dessa undersökningar ledde till att Sverige fick en ny köksstandard med normer och mått som alla kök nu skulle ha.

På 50-talet kom inspirationen från USA och många nyheter introducerades i hemmen så som TV, frys och diskmaskin. Under 60-talet är många gifta kvinnor hemmafruar men det är också fler kvinnor än förr som förvärvsarbetar. I köken introduceras nu plasten i starka färger och med den kommer också slit-och-slängkulturen för att underlätta hushållsarbete och spara in på bland annat disktid.

Under perioden 1965-1975 byggdes en miljon nya kök i Sverige under det så kallade miljonprogrammet. Nu kom den standard som tagits fram efter 40-talets köksundersökningar väl till pass. Köken kunde prefabriceras och enkelt monteras in i de nya

bostäderna. Köken blev också större på 70-talet och det blev en plats för att umgås, arbeta, ha kul med barnen och äta långa måltider tillsammans. IKEA-köken kommer också under slutet av 60-talet och slår igenom stort på 70-talet.

Med 80-talet kommer en helvändning från 70-talets ideal. Istället för att umgås med sina barn och göra saker i köken blev det en plats för lyx och överdåd där status kunde visas upp. Den öppna planlösningen får också sitt genombrott och likaså mikrovågsugnen som kom på 80-talet. Samtidigt som den nya micromaten lanserades var det också väldigt populärt att laga avancerad och dyr mat som till exempel hummer.

Köket var fortfarande inte en jämställd plats utan män designade dem och kvinnan var den som, utöver sitt vanliga arbete, också arbetade mest i köket.

Under 90-talet blev kök en fråga om status. Till köket kunde nya exklusiva vitvaror köpas och männen blev intresserade av de produkter som kök och dess innehåll nu var. Mycket pengar läggs på att ha ett modernt snyggt kök som kunde visas upp för alla gäster. En plats där det gick att umgås och ha trevligt. Svenskarna samlades i sina allrum med kök och vardagsrum med öppna planlösningar och köksöar. Ett ekologiskt tankesätt är också något som slår igenom på slutet av 1900-talet. Vi ska leva hållbart och detta innebär också att vårda våra gamla kök.

Köken ska idag vara unika och gärna platsbyggda för att skapa en individuell och lyxig känsla. Det är trendigt med allt från en lantlig stil, retro (30-50tal) eller modernt minimalistiskt. Det är också väldigt populärt att byggnadsvårda och ta hand om sina gamla kök och om bostaden inte har originalkök utan ett som är utbytt under senare tid är det många som väljer att stilrestaurera för att skapa en känsla av att köket är äldre men med dagens bekvämligheter och standardmått. Det är också viktigt att visa upp sitt kök i sociala medier. I dagens lyxiga, dyra kök lagas dock inte speciellt mycket mat nu när hämtmat, matkassar och hemkörd mat är det senaste sättet att äta.

I diskussionen synas resultatet med hjälp av den tidigare nämnda teoretiska referensramen. Ellen Keys teori visade sig vara viktig under lång tid framöver eftersom att kvinnans plats, långt efter Keys tid, var i köket och bostaden. Många försök gjordes till att förändra maktförhållandena inifrån hemmet, bland annat genom den öppna planlösningen. Wera Grahn's teori stämmer inte överens med litteratur om köket, eftersom att mycket av litteraturen är av kvinnor, om kvinnor. Om litteraturen har en manlig författare nämns färre kvinnor och fler män. Däremot finns det inget material ur historiskt perspektiv om män i köken. Teorin av Eugène Viollet-le-Duc har fått ett stort uppsving under de senaste 30 åren i de svenska bostäderna. Däremot saknas en diskussion idag om huruvida det är rätt eller fel att stilrestaurera, framför allt i hemmen.

Köken kommer att fortsätta att utvecklas och det kommer även jämställdhetsfrågan i bostaden att göra. Kökens utveckling kommer aldrig att ta slut, men förhoppningsvis kommer jämställdheten att uppnås inom en snar framtid.

Illustrationsförteckning

Framsida: Stockholm, Nordiska museet, Nordiska museets arkiv, Hemmens forskningsinstitut/Statens institut för konsumentfrågor, fotografi, fotograf: okänd. Konsumentinstitutet. Två kvinnor utför mätning i kök, NMA.0035589.

Fig. 1. Stockholm, Nordiska museet, Nordiska museets arkiv, fotografi, fotograf: Gösta Berg, 1924. Interiör. Kök på landet med vedspis, kopparkastruller och vattenspann. Sotholms härad. Sorunda socken. Norr Enby, Södermanland, NMA.0033041.

Fig. 2. Sundsvall, Sundsvalls museum, Fotosamlingen, fotografi, fotograf: Peter Wide, 1895 - 1904. Kök med vedspis, SuM-foto 016679.

Fig. 3. Gävleborg, Läns museet Gävleborg, Fotosamling, fotografi, fotograf: Anders Friberg, 1985. Hus 4. Interiör av äldre lägenhet i uthuslängan. Köket. Östra väggen med köksskåp. XLM.K85-416

Fig. 4. Frankfurterköket av Margarete Schütte-Lihotzky, fotografi, fotograf: okänd, 1926-1927. Tillgänglig: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frankfurterkueche.jpg?uselang=de>

Fig. 5. Stockholm, Tekniska museet, Tekniska museets arkiv, fotografi, fotograf: Okänd, 1930. Köksinteriör i egnahemsbostad. Kokvrå i HSB:s lägenhet nr 1. Stockholmsutställningen 1930. Arkitekt Erik Friberger, TEKA0141336.

Fig. 6. Stockholm, Tekniska museet, Tekniska museets arkiv, fotografi, fotograf: Karl Schultz, 1930. Kokvrå med matrum i hyreslägenhet nr. 1. Troligen vid Stockholmsutställningen 1930. Arkitekt Erik Friberger, TEKA0141329.

Fig. 7. Stockholm, Nordiska museet, fotoutställningen Folkhemmets rum: Köket, fotografi, fotograf: Ateljé Wahlberg. Köket 1946, pressbild.

Fig. 8. Stockholm, Arkitektur- och designcentrum, fotografi, fotograf: Sune, Sundahl. Atlantis radhusområde. Interiör hos arkitekt Stäck, allrum i två nivåer med schackrutigt linoleumgolv och takfönster. Matbord framför upplyst kök bakom genomräkningsskåp med glasluckor, 1988-111-X84-8

Fig. 9. Stockholm, Nordiska museet, Nordiska museets arkiv, fotografi, fotograf: Karl-Erik Granath. Kök med soffgrupp. Familj med kvinna vid diskmaskin, man i fåtölj med tidning, två ungdomar i soffan. Kaffe framdukat på soffbordet. Liten TV i köksskåp och transistorradio på arbetsbänk, NMA.0031805.

Fig. 10. Mölndal, Mölndals stadsmuseum, Fotografi, fotograf: Harry Moum. Bild från IKEA i Källered, år 1985. IKEA-köket. Dörrar och lådor. Fotografi taget av Harry Moum, HUM, Mölndals-Posten, 2014_0191-14.

Fig. 11. Helsingborg, Helsingborgs Museer, fotografi, fotograf: Lisa Kallos. 3771-2011:10

Fig. 12. Inter IKEA Systems B.V. 1999 - 2017, METOD/GREVSTA kök. Tillgänglig: http://www.ikea.com/se/sv/catalog/categories/departments/kitchen/designideas/20163_come03a/ [2017-05-23]

Fig. 13. Kvänum, Kök - Kvänum Retro Banér pärlgrön. Fotografi. Tillgänglig: <https://www.kvanum.se/miljoer/baner-paerlgroen/> [2017-05-23]

Referenser

Otryckta källor

Historieätarna (2012). Sjuttioalet 1970-1979. [TV-program] 1:2. Sveriges Television, SVT1, 22 november. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=4p0v8NAMDIQ> [2017-04-04]

Historieätarna (2012). Oskarianska tiden 1880-1900. [TV-program] 1:3 Sveriges Television, SVT1, 29 november. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=wbyyHNQqjsg&t=3422s> [2017-04-04]

Historieätarna (2012). Tjugotalet 1920-1929. [TV-program] 1:4. Sveriges Television, SVT1, 6 december. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=dhHzj4gVBTE&t=3479s> [2017-04-04]

Historieätarna (2012). Beredskapstiden 1939-1945. [TV-program] 1:6. Sveriges Television, SVT1, 20 december. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=MvtuV4WvpcI&t=3412s> [2017-04-04]

Historieätarna (2014). Sextioalet 1960-1969. [TV-program] 2:2. Sveriges Television, SVT1, 24 november. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=bjF6fC3WM3M> [2017-04-05]

Historieätarna (2014). Nationalromantiken 1900-1917. [TV-program] 2:3. Sveriges Television, SVT1, 1 december. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=CbAXrsqOkY4> [2017-04-05]

Historieätarna (2014). Åttiotalet 1980-1989. [TV-program] 2:4. Sveriges Television, SVT1, 8 december. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=QT8Qsd33YDY> [2017-04-05]

Historieätarna (2014). Tretioalet 1930-1939. [TV-program] 2:6. Sveriges Television, SVT1, 22 december. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=ZkAjxTvr28M> [2017-04-05]

Historieätarna (2016). Efterkrigstiden 1945-1959. [TV-program] 3:2. Sveriges Television, SVT1, 21 november. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=opk5WjdFqLg&t=3495s> [2017-04-06]

Historieätarna (2016). Nittiotalet 1990-2000. [TV-program] 3:4. Sveriges Television, SVT1, 5 december. Tillgänglig: <https://www.youtube.com/watch?v=-YGTQ5Yhxxk> [2017-04-06]

Historieätarna (2016). Nollnolltalet 2000-2010. [TV-program] 3:6. Sveriges Television, SVT1, 19 december. Tillgänglig: https://www.youtube.com/watch?v=p33UO_KotGU [2017-04-06]

Robb, L. (2016). Utmaningar och möjligheter för bebyggelsehistorisk kunskapsproduktion. B-uppsats. Institutionen för Kulturvård. Göteborg: Göteborgs Universitet.

Tryckta källor och litteratur

Bach, L. P. (2001). De nya golvmaterialen. *Byggnadskultur*. 2001:4. ss. xx Tillgänglig: <http://byggnadsvard.se/kunskapsbanken/artiklar/golv/de-nya-golvmaterialen>

Berg, G., Holm, T., Landegren, L., Reuterskiöld, S. & Tengelin Å. (1927) *Husmoderns bok: Om kök och köksinredningar*. Stockholm: Husmoderns redaktion. Åhlén och Åkerlunds förlag.

Bergström, G. (2015). Sekundärköket: en matlagares mardröm. *Byggnadskultur*. 2015:1, ss. 42-44.

Björk, C., Kallstenius, P. & Rappen, L. (1984). Så byggdes husen 1880-2000: Arkitektur, konstruktion och material i våra flerbostadshus under 120 år. 6. uppl., Stockholm: Forskningsrådet Formas.

Björk, C., Nordling, L. & Rappen, L. (2009). Så byggdes villan: Svenska villaarkitektur från 1890-2010. Stockholm: Forskningsrådet Formas.

Brunnström, L. (2004). *Det svenska folkhemsbygget: om Kooperativa förbundets arkitektkontor*. Stockholm: Arkitektur

Conradsson, B. & Fredlund, J. (1973). *Köket förr i tiden: Om arbete och redskap i 1700-talets herrgårdskök, 1800-talets bonde och torpstuga samt 1900-talets stadskök*. Västerås: ICA-förlaget Västerås.

Eivergård, M. & Hansen, K. (1992). Det nya hemmet: Ideal och verklighet i Norrlands inland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, (24), ss. 93-106

Engdahl, C. & Dranger Isfält, L. (1983). *Stenhusen 1880-1920: Varsam ombyggnad*. Stockholm: Byggeforskningsrådet.

Fredlund, J. (1981). *Stora boken om livet förr: Bilder och minnen från svenska folkets liv i vardag och fest*. Västerås: ICA-förlaget AB.

Föräldraförsäkringsutredningen (2005). *Reformerad föräldraförsäkring: kärlek, omvårdnad, trygghet : betänkande*. Stockholm: Fritze Tillgänglig på Internet: <http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2005/09/sou-200573/>

Gejvall-Seger, B. (1988). *1800-talets stockholmsbostad: En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*. 2., omarb. uppl. Stockholm: Komm. för Stockholmsforskning.

Gisselberg, M. (1985). *Att stå vid spisen och föda barn: om hushållsarbete som kvinnoarbete*. Diss. Umeå universitet, Samhällsvetenskapliga fakulteten, Sociologiska institutionen.

Grahn, W. (2009). *Intersektionella konstruktioner och kulturminnesförvaltning*, NIKU RAPPORT 27, Oslo. Tillgänglig: <http://www.niku.no/filestore/Publikasjoner/NIKURapport27.pdf> [2016-02-23]

Gudmundsson, G. (2010). *Stora boken om byggnadsvård: Inspiration, tradition, praktiska råd*. Stockholm: Bonnier Fakta.

IKEA, (2012). Köphjälp FAKTUM: Kökssystem. [Informationsblad] Inter IKEA Systems B.V. Tillgänglig: http://www.ikea.com/ms/sv_SE/img/fy13/produktguider/kok/FAKTUM.pdf [2017-05-07]

International Concil On Monumets and Sites (Venedigdokumentet) (1964). The Venice Charter for the Conservatian and Restoration of Monuments and Sites, Venedig.

Jonsson, J. (1985). Från egnahem till villa: Enfamiljshuset i Sverige 1950-1980. Stockholm: Statens institut för byggnadsforskning.

Key, E. (2006) ursp. utg. 1897. Skönhet för alla. Ny utg. Tolkad av Jansson, H, Förord av Lindén, C. Ödeshög: Ellen Keyinstitutet.

Kåring, G. (1995). När medeltidens sol gått ned: debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815-1914. 2. uppl. Stockholm: Kungl Vitterhets-, historie- och antikvitets akademien.

Larsson, M. (2013). Köket: Hemmets hjärta. Stockholm: Nordiska Museets Förlag.

Lindqvist, Y. (2009). Mat, måltid, minne: Hundra år av findlandssvensk matkultur. Helsingfors: Svenska litteratursamhället i Finland.

Ljung, A. (1992). Köksliv. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Lundevall, O. (1993). HSB och bostadspolitiken: 1930-talet. Stockholm: HSBs riksförbund

Myrdal, A. (1944). Folk och familj. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag.

Myrdal, A. & Myrdal, G. (1934). Kris i befolkningsfrågan. Stockholm: Bonnier.

Robertsson, S. (2002). Fem pelare en vägledning för god byggnadsvård. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Sektionen för arkitektur, Chalmers tekniska högskola (1975). Tre kvarter i Haga. Göteborg: Chalmers tekniska högskola.

Snidare, U. (1998). Kakel, klinker och mosaik. 2 uppl. Stockholm: Prisma.

Snidare, U. (2004). Kök i Sverige. Stockholm: Bokförlaget Prisma.

Stavenow-Hidemark, E. (1971). Villabebyggelse i Sverige 1900-1925: Inflytande från utlandet idéer förverkligande. Stockholm: Nordiska Museet.

Svenska Akademiens Ordbok (1945). Måltidsinakordering. Spalt M 1812 band 17.

Thiberg, S. (red.) (1985). Bostadsboken: 22 forskare om bostadsutformning. Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning.

Wallenstein-Jaeger, R. (1975). Kök och stök: När seklet var ungt. Stockholm: LTs förlag.

Werner, H. (2006). Kvinnliga arkitekter: Om byggpionjärer och debatterna kring kvinnlig yrkesutövning i Sverige. Diss. Göteborg: Avta Universitatis Gothoburgensis.

Åberg, E. & Röing, E. (2011). Kök av masonit: kan det vara nå't att ha?. Byggnadskultur. 2011:3, ss. 30-34 Tillgänglig: <http://byggnadsvard.se/kunskapsbanken/artiklar/restaurering/koek-av-masonit-kan-det-vara-nat-att-ha>

Öberg, L. (1999). Ett socialdemokratiskt dilemma: från hembiträdesfråga till pigdebatt. Kvinnor mot kvinnor / redaktion: Christina Florin, Lena Sommestad, Ulla Wikander. S. 159-199

Internetkällor

About Time AB (2017). Rut-avdragets historia och regler. Tillgänglig: <http://abouttime.se/rutbarometern/ruts-historia/> [2017-05-25]

Björn, L. (u.å). Kök: Modern tid. I Nationalencyklopedin. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/kok> [2017-03-23]

Byggfabriken (2017). 50-tal och 60-tal - Stilhistoria. Tillgänglig: <https://www.byggfabriken.com/renoveringshjälpen/50-tal-och-60-tal/> [2017-05-15]

Byggfabriken (2017). Måttbyggda kök. Tillgänglig: <https://www.byggfabriken.com/snickerier/kok/mattbyggda-kok/> [2017-05-15]

Foodora (2016). Om foodora. Tillgänglig: <https://www.foodora.se/contents/contact.htm> [2017-05-09]

Google, Kökstrender 2017, (2017). Google bildsök. Tillgänglig: https://www.google.se/search?q=k%C3%B6kstrender+2017&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiqj4uX8_HTAhXDhiwKHdqZD4kQ_AUICigB&biw=1280&bih=676 [2017-05-15]

Gysinge (2016). Renovera köket. E-post <http://us7.campaign-archive2.com/?u=b831880b15c462460589d093e&id=d756b9c87f&e=8309e9b5bd> [2016-08-26]

HSB (2015). HSB - en lång historia av nya idéer! Tillgänglig: <https://www.hsb.se/goteborg/om-hsb/historia/> [2017-04-24]

IKEA (u.å) METOD: Från kollektiva kökslösningar till gränslösa möjligheter IKEA METOD . Tillgänglig: (http://www.ikea.com/ms/sv_SE/pdf/ikea_metod_infographic_high.pdf) [2017-05-04]

köksportalen.se (u.å). Nytt kök i gammal stil. Tillgänglig: <https://koksportalen.se/reportage/nytt-kok-i-gammal-stil/> [2017-05-15]

matkasse.se, (2017). Tillgänglig: <http://www.matkasse.se> [2017-05-09]

Nationalencyklopedin, arbetarklass. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, hemmafru. Tillgängligt: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, husmor. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, inackordering. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-25]

Nationalencyklopedin, intersektionalitet. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/intersektionalitet> [2017-05-16]

Nationalencyklopedin, jungfru. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, kök. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, medelklass. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, piga. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, stuga. Tillgänglig: [http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/stuga-\(det-egentliga-bostadsrummet\)](http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/stuga-(det-egentliga-bostadsrummet)) [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, underklass. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nationalencyklopedin, överklass. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se> [2017-05-14]

Nyberg, P. (2016) Kvinnans rösträtt. Riksarkivet. Tillgänglig: <https://riksarkivet.se/kvinnans-rostratt> [2017-04-24]

Stockholm Stadsmuseum (2017) Kök. Tillgänglig: <http://stadsmuseet.stockholm.se/varda-ert-hus-historia/husets-alla-delar/kok/> [2017-05-10]

Stockholm Stadsmuseum (2017) Skåpsinredning. Tillgänglig: <http://stadsmuseet.stockholm.se/varda-ert-hus-historia/husets-alla-delar/kok/skapsinredning/> [2017-05-09]

Swahn, J-Ö. & Colling, T. (u.å). Kök: Kök i äldre tid. I Nationalencyklopedin. Tillgänglig: <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/kok> [2017-03-23]

